

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7478

91(47-925)

5-37

1889

Un 8

«Աղբիւր»- պատկերազարդ տառադրի նրատարակութիւն № 9.

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԱԽԱԿԱՆԻ

Ն. ՏԵՐ-ԱՒԷՏԻՔԵԱՆ

2 0 04

Տ Փ Խ Ի Ս

Մ. Դ. ԻՅՏԵՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

1889

91(47.925)

S-37

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Ն. ՏԵՐ-ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ

ՏՓԻՒՍ

Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

1888

ՄԱՍԻՍԻՍԻՍ

ՄԱՍԻՍԻՍԻՍ

Дозволено цензурою Тифлисъ. 27 Августа 1888 г.

ՄԱՍԻՍԻՍԻՍԻՍ

64735 ա. հ.

8

1179-26

Типография М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱՍՏԱԿԱՆԻ

Ա.

ԱՐԱՔԱՐ ԱՓԵՐԻՑ

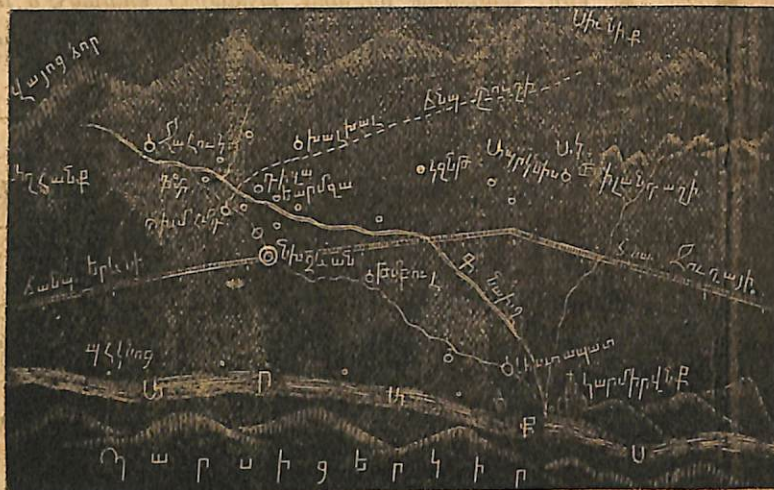

Եղում եմ ձանձախեցնել ձեզ, սիրելի ընթերցողներ, համառոտ կերպով, աշխարհի ամենահին և անդրանիկ քաղաքի—Հին-Նախիջվանի և իր չրջակայքի հետ:

Սրբազան պատմութիւնն ասում է որ ջըրհեղեղից լեռու Նոյ Նահապետը իջնելով Մասիս սարից հիմնեց այդ քաղաքը, որ ընկնում է Հին-Հալաստանի Արարատեան Նահանգի արևել-

եան սահմանադրւիս վրա: Նախիջվանից գեպի արևելք 20 վերստի վրա՝ վերջանում է հաշակաւոր Արարատեան դաշտը և բուկրովում են Սիւնեաց աշխարհի բարձրաբերձ լեռները. քաղաքից գեպի հիւսիս նոյն տարածութեան վրա գտնւում են վայոց ձորի լեռները: Աղալիսով՝ Նախիջվանի արևելեան կողմից տարածւում է Արարատեան դաշտը, որ չարունակւում է Երևանի տաւից անցնելով՝ Եջմիածինն ու վաղարշապատը մէջ ունենալով՝ մինչև Կողբի, Սուրմալուի, Խղդիրի սարերը, որոնք միացնող չգիծալ են երկու ստեղծութիւնը լեռանց ստորանների՝ Արարատի և Արագածի: Այդ դաշտի և մասնաւորապէս Նախիջվանի և իր չրջակայքի հարաւային սահմանն է Երասխ գետը, որի հանդիպակաց լեռնաշղթան է Պարսից տէրութիւնը: Նախիջվանից մինչև Երասխ (ուղիղ գծով) երեք վերստից տակի

է: Թէպէտ գետը քիչ փոք ընկած է դաշտի մէջ, բայց շատ տեղեր, մանաւանդ գարնան լիւթեան ժամանակ, նա երևում է քաղաքից, որ նազելի կերպով սրբալուծ է հարթ դաշտի ընդարձակութեան ծալքի վրայով, կապտորակ պսպղալով խիստ կանաչագարդ ծաղկալից հովտում, նման երկնակամարից կըտրուած մի ժապաւենի զմրութի ծովի մէջ: Երևանից մինչև Նախիջևան կառքի ճանապարհով դաշտի վրայից 150 վերստ է. կարճ ճանապարհն է (ձիով) Երևանից Նախիջևան վարդայ ձորի շէնքերով: Նախիջևանից գէպի Սիւնիք ու Արցախի գլխաւոր գաղաքը՝ Շուշի կառքի ճանապարհ լեռների միջով գետ պատրտաւ չէ. երթեկեկութեան աղբ երկու քաղաքների մէջ լինում

Պատկեր տեղացի շին-Նախիջևանի շրջանային:

է ձիով երեք օրուայ մէջ: Մի կատողի էլ գնում է Նախիջևանից գէպի ուռուայ սահմանադուրս շին-Ջուղա և գէպի Պարսից աշխարհը: Յուլիս և օգոստոս ամիսներում Նախիջևանի շրջակայ գաշտերը զեղնում և մնում են կղզիացած կանաչա-

զարդ գիւղերն ու քաղաքը: Լեռների ստորոտներից սկսւած դաշտը՝ ընդարձակ տափարակներով սանդղաձև իջնում է գէպի Երասխ: Հետո հորիզոնում Նախիջևանից մօտ 200 վերստ գէպի արեւմուտք դաշտի վրայ արձանացած է լեռների արքան՝ հրակալ Մախլար, որ Նախիջևանի կողմից երևում է՝ փոքր Մասիսի հետ միացած գրեթէ անկատելի ինչպէս մի սուր կռանկիւնի տխտանական սիւն, որը միակ սլանում է երկրի մակերևութից օդերի անհուն տարածութեան միջով գէպի երկինք. պարզ եղանակին՝ երկնակամարի փալուն կապտառակութեան մէջ՝ դա վսեմ և վեհ, գեղահրաշ և դմալիլի, տեւի երկնային և աստուածալին՝ քան թէ երկրաւոր, մի տեսարան է ներկայացնում: Իսկ լուսնկալ գիշերները դա մի վերին աստիճանի հիանալի և պալուցանողական պատկեր է. մի գիտնական՝ Մասիսի համար տեւ է՝ որ դա ամբողջ աշխարհ է:

Նախիջևանի արեւելեան շրջակայքը պատող լեռների մէջ Նշանաւոր է մի սուր՝ օձի գլխի ձևով հստաւոր ձեղքուած ապառաժ սար դաշտից բուսած: Կրա փաղարներում գտնվում են օձեր, ուստի կոչուած է թուրքերէն լեզուով Խլած-դաղի—օձասար: Քաղաքից գէպի հարաւ՝ էլ աւելի գեղանկար պատկեր է ներկայացնում. մեծ դաշտ՝ լիքը գիւղերով, աղիներով, արհեստական բարձրուղէլ բարտի անտառներով և անթիւ արտերով, արօտներով. ապա լաւն ու աղատ տիւտած խնկելի Արաքսը, որի ուռնապտտկան ափերում միադնակ, իրարից հեռահեռ չարուած են սահմանադան գինուորների պահականոցները, որոնց բակերում ամառուայ աղջամուղ գիշերները վառած մոծակ-հալածող կրակների ալաւը՝ հողեգրաւ տեսարան է կազմում քաղաքում դրօսողների համար: Գաշտի հարաւ արեւելեան ծալքում ուղիղ գետի ափին երևում են Ս. Վարդան գերահռչակ վանքը և մի ապառաժի վրայ Կարմիր վանքը, որից սկսւած դարիւ-գարիւ հսող Արաքսը մտնում է Ջուղայի և մեծահամբաւ Նախավկալ վանքի լեռների պատառուածքի ձորձորների մէջ՝ գալարուելով, սրտաւրով և անդնդապտտաւ լորձանքներ լարու-

ցանկերով: Չարեան մանաւանդ անկարագրելի է աղ կրկրի գեղեցկութիւնը, երբ ամբողջ դաշտը պծնվում է կանաչով, ճոխ աղիները փթթում են, որոնց մէջ սփռւած են անթիւ գեղձի, կեռասի, ծիրանի, սերնդի, խնձորի, սալորի և դամբուլի ծաղկած ծառերը, անաղին, բուսականութեան որպէս մի ամբողջ գնտածն ըլլալը ներկայացնող սաղարթախիտ դաշտը արդէ կոչուած խոշորաստուեր ծառերը, անհամար վաղի կարմիր ու դեղին ծաղիկները, և այլն և այլն: Նախիջևան և իր շրջակայքը լիքն են պատմական վիշտակներով ասեր բերդերով, վանքերով և այլն: Օրը առողջարար է լալորովին. բառակ տեղական հիւանդութիւններ չկան՝ ոչ ջերմ, ոչ տենդ. 40 աստիճանի տաքութիւնը լինում է միայն յուլիսի 15-ից մինչև օգոստոսի 15. ակտիվութիւնը եղանակ է անում մինչև գեկտեմբերի սկիզբը, աղ ժամանակ դաշտերի վրայ ձիւնը նստում է մինչև փետրուարի կէսը. ձմեռը մեղմ է. խիստ սառնամանիք չի լինում. Արաքսի ափերը մի քանի օր միայն քաղաքի սառույց է կապում:

Ջրադաշխութիւնն առատ չէ, տակաւին լաջողած չեն Արաքսի ջրերից շահուելու. նախնիք ջուր են եղել դուրս բերած Արաքսից սողման և ջրաղացների համար, որոնց նշանաւոր հետքերն ու աւերակները մնում են դեռ ջրի մէջ և գետի ափերում: Ամբողջ դաշտը—քաղաքը, դիւղերը և անդատանները ոտողոյն է Նախիջևան գետը, որ սկիզբն է առնում Վաղոց ձորից, և մի քանի արհեստական քանքաններ, որոնք են և մարդկանց խմելու ջուրը. բայց քաղաքում կալ և մի բնական քաղցրահամ աղբիւր Չուչրո անունով: Ամենաառողջարար ջուրն է համարվում ալտուղ Արաքսինը, որից հարուստները, հիւանդները, ծերերը կուժերով բերել են տալիս օգտուելու: Ջրի նեղութիւնը սիւմում է լուծիտի վերջերից խաղողի աղիները ջրելու համար: Ամբողջ գաւառը և քաղաքը ընտրում է ջրափետներ, որոնք հոկում են կահունաւոր ջրաբաշխման աղղարնակութեան: Ջրի սրակասութեան պատճառով անաղին տափեր գէպի Ջուղա տանող ճանապարհի երկու կողմերում, նոյնպէս Ապրակունիսից գէպի հիւսիս մնում

են անմշակ: Նախիջևանի և շրջակայքի հողը ամենաախարթամ բերրի է. հողը կաւալին է և աւաղախառն: Պարտեզները միայն պարարտացնելու համար գործ են ածում աղը, ակարի մոխիր և այլն: Հանքերից նշանաւոր է կարմիր վանքի քարահանքը, մոլթ կարմիր ոչ անքան պինդ կրանիտի տեսակից, որ գործ է ածվում բերդերի, վանքերի, եկեղեցիների և կամուրջների շինութեան համար: Աղ քարահատի մօտ գտնվում է սպիտակ, ամենաընտիր գաջի անապուկի հանք, որ նոյնպէս հնուց արդէն բանում է: Աղ քարից և գաջից լաւուրով Արաքսի վրայից կրում են պարսից սահմանը: Քաղաքից մինչև աղ հանքերը 15 վերստ է: Բայց ամենահազարտն է Նախիջևանի աղահանքերը, որոնք գտնվում են քաղաքից 20 վերստ հեռու գէպի հիւսիս: Աղ աղահանքերն արդէն լայտնի են հաղարտոր տարիներից ի վեր և մատակարարում են անհատնում աղ հարուրի, Վաղոց ձորի, Նախիջևանի, Սիւնիքի և Արցախի գաւառներին: Աղի փութը իր տեղը արժէ 10 կոպէկ: Մարդիկ աղ պարունակող լեռների ստորոտից մի քիչ վեր ծակելով թափանցել են խորերը և փորելով չինել են անաղին կամարակաղ աղի սիւների վրայ լեռնող սրահներ, որտեղից ստացել են աղը. խորերից գէպի սարի կատարը հանել են հսկայական չերդեր օդափոխութեան և մասամբ լուսի համար. բանւորներն աղրում են ներսը և դուրսը, խմելու ջուրը բերում են հեռուից սաղկրով: Աղահանքերի մի մասը պատկանում է տէրութեան, մի մասն էլ տեղական թուրք խաներին:

Վառելիքի համար ամենքը գործ են ածում նախիրի աղբը, որ գոմից հանելով թափում են գիւղի փողոցներում և հրապարակներում. աղ կերպով աղբը խառնուելով ջրերի, անձրևի, թափում խոտերի, լարդերի, չոփերի հետ, կոխկոտուելով մարդիկներից ու անասուններից դառնում է մի պինդ զանգուած, որ մի քանի ամսից լիսող կարտում են ու դարսում բակերում, աղպիտով պատրաստուած աղբն ասվում է փթիր, քեարմա, ակար. փթիրի մանրուքները ջրով չաղախում են և գունդեր

կազմելով կազմում են պատերին կամ շարում են գետնի վրա՝ չորանալու և ապա դարձում են նախ կարգովի Վառակիքի և ծառայում նոյնպէս ոչխարներին, ալծերի և ուղտերի չորցրած կտիւրը. կաշանի համար մեծ քանակութիւնով գործ են ածում՝ գեանգիղ անունով մի բալս, որով անջրաի տեղերը ծածկուած են *):

Փայտը ինչպէս վառակիք կիրառութեան մէջ է միայն քաղաքի ունեւոր դատակարգի համար. փայտը բերում են գլխաւորապէս Վալսց ձորից և մասամբ Սիւնիքի լեռնաշին անտառներից, նոյնպէս շրջակալ ալգիւններից—չորացած և ծեր ծառերը՝ մանաւանդ ծիրանի: Վերջապէս վառակիքի համար գործ են ածում նմանապէս սրթի մատերը մեծ քանակութիւնով:

Ժողովրդի զբաղմունքն է գիւղերում բնդհանրապէս հացաբոլսերի, խաղողի, բամբակի և մասամբ էլ դեռ նոր սկսուած, ծխախոտի, սակաւ էլ շերամի մշակութիւնը. իսկ քաղաքումը պարապում են առևտուրով, արհեստներով և ալգեգործութիւնով. կալուածատէրերը թուրքի խաներն են և Հալսց վանքերը. առհասարակ բոլորի տնտեսական գրութիւնը գոհ վիճակի մէջ է. գիւղերում գրեթէ ամեն տուն ալգի ունի բացի վարեւաճողերը. շատ շատերը նրանցից ունին անտառներ. ոմանցը մինչև 10—12 հազար բարդի ծառից է բաղկացած: 5 տարեկան բարդին արժէ 1—2 ուրլի, 8—10 տարեկանը 8 ուրլի և ալն. բարդի

*) Դրա ընտիր տեսակը գտնվում է Պարսկաստան, ուր նա կոչվում է գեալան կամ գալ. գալը ամբողջ փշփշոտ է և շատ «խղալի». ալգ իւղալին հիւթը աղտեղ հաւաքում են և ծախում են ևւրոպացիների վրալ փութը 15 մանէթով: Կրանից պատրաստում են խեծ, գեղորալք, ընտիր տեսակ չրէշ. իսկ ամենաընտիր տեսակը գեալանի կամ գալի կալ Թեհրանի և Շիրազի կազմերը, ուր գիւղերուալ ցողը նստելով ալգ բոլսի թփերի վրան, նրա ձգների վրալ գոլանում է սիսեռի մեծութիւնով սպիտակ խեծի վերին աստիճանի քաղցր գնդակներ. առաւօտները կրանց հաւաքում են ուտելու, մանաւանդ ինչպէս դարման սակաւարին, կրծքացալից, բարակացալից մաշուող մարդիկ. ալգ բոլսերովն են կերակրվում գլխաւորապէս և ուղտերը:

փայտը ծառայում է ասալսծի, շինութեան համար: Բացի դրանից Աստապատ գիւղի բնակիչները մեծ չաջողութիւնով պարապում են բրուսի արհեստով. կրանք ամբողջ գաւառի համար պատրաստում են գինու 15—20 փութ պարունակող կարաններ, կոժեր, կուլաներ և ալն անօթներ: Քաղաքին կից Շեխմասմուտ և Ալիապատ գիւղերում կան աղիւսի փուեր շինականներին սեւսկան: Չնայած ալգ ամենին, գործի և աշխատութեան մեծ պակասութիւն է գոյացում ալգ գաւառում. ուտաի տունը մէկը գիւղի տղամարդկերանցից՝ քնում են բանւորութեան Թիֆլիս և Ռոստով—Նոր-Նախիջևանի մօտ Գօն գետի վրալ:

Մի քանի գիւղերում կան բամբակ գլելու ևւրոպական մէքենաներ. բամբակը արտահանում են քաղաքի առևտրականները գէպի Ռուսաստան: Նախիջևանը որովհետև հեռու է կենդրոնական քաղաքներից և չունի նրանց հետ դիւրատար ճանապարհի հաղորդակցութիւն, ուտաի նրա արտուական գինիները և օղին չեն վաճառվում, բացի եթէ Վալսց ձորի և հիւսիսալին Սիւնիքի լեռնալին գիւղերում: Խաղողների մէջ տիրապետող ընտիր տեսակն է «չամի» կոչուածը, գեղնագոլն, մեղրածորան, ձուածն մանր հատիկներով: Խաղողի որթերը ցրտահարութիւնից պահպանելու համար ձմեռը ծածկում են հողով և գարնան սկզբին բանալով կտրտում են մատերը: Մրգերից նշանաւոր է մանաւանդ ալսեղի դեղձը և խնձորը: Նախիջևանի վրալով Պարսկաստանից գէպի Ռուսաստան կարաւաններ են գալիս, որոնք բերում են չոր մրգեղէն, մորթի, չիթ, գորգեր և ալն: Քաղաքի առևտրականներից շատերն իրանց ապրանքը բերում են Շուշուց, Նրեանից և Թիֆլիզից, միւ ևւրուար միայն գնում են Մոսկուա: Շուշուց եկած կարաւանները բերում են սեւ ու մաքրած նաւթ, ուտաի ապրանքներ, և տանում են ալն անբաւ քանակութիւնով:

Նախիջևանի հալ բնակիչների մեծ մասը գաղթած են Դաւթէթից 60 տարի սրանից առաջ. խօսում են արարատեան բարբառով. իսկ գիւղերի բնակիչներն են Սաւմաստից ու Խոլից:

գաղթած հայեր, նոյն թուին Ռուսաց և Պարսից պատերազմից
վտուղ, ուսման և Եջմիածնի հոգևորականների շորդորմամբ։
Սալմաստեցոց լեզուն խիստ աղաւաղուած և անխորժ է։ Ա-
բարատեան հին բնակիչներից մնացած են միայն 150 տուն Աս-
տաղատում, ուր կա 200 տուն էլ Սալմաստեցի, և 100 տուն
էլ Շեխմահմուտ գիւղում. դրանք խօսում են էլի իրանց Արա-
րատեան բարբառով. սովորական է տեսնել որ մարդը խօսում
է, օրինակ, սալմաստեցու խժղժական բարբառով, իսկ կիներ մա-
քուր Արարատեան բարբառով։ Կանանց հագուստների տարազը
արարատեան է. մեծ հանդէսներով և կերուխումով կատարում
են թաղութները և հարսանիքները. պարում են առանց սևռի
ու հասակի որոշման միասին՝ ծեր, տղամարդ, պատանի, աղջիկ,
հարս, պար բոլորած և ձեռք ձեռքի տուած կ ո ն դ անուշով
զմալկլի պարը, որ տեսում է երկու ժամ և փողերի եղանա-
կաւորութիւնով վեց տեսակ փոփոխմամբ։ Աղջիկները մինչև
ամուսնանալը երեսները բաց ու աղաւտ երևում են. ամուսնա-
նալուց վտուղ երեսները ծածկած են պահում, խորշում են, լի-
նում են «անխօս»։ Գէմքի գեղեցիկ դժգոյութիւնով հօշակուած
են աստապատցիք՝ լալն մեծ երեսով, անսովոր մեծ աչքերով,
թառ ունքերով, ճոխ մազերով և առհասարակ փարթամ, բայց
գեղանի կոնտնաւոր կազմուածքով։ Աչտեղի ժողովուրդը տարին
վեց անգամ ուխտագնացութիւն է կատարում մեծ պատրաստու-
թիւնով և ջերմութեամբ իրենց, եղներին, հորթերին, հաղարաւոր
ոչխարների և աքաղաղների զոհաբերութիւնով. գոյացած ար-
զիւնքի մեծ մասը զրկւում է Ս. Եջմիածին, մի մասն էլ մնում
է տեղական վանքերին և դպրոցներին։ Առաջին ուխտագնացու-
թիւնը կատարում է «Նոյեան տապանի» վրայ, որ գտնւում է
քաքաքի Հայոց գերեզմանատանը։ Զատիկից վտուղ առաջին կիւ-
րակէ օրը. երկրորդը լինում է զատիկի երրորդ կիւրակէ օրը
Շխմահմուտ գիւղում, որի եկեղեցում գտնւում են հին խաչեր
մատուցներով, ըստ աւանդութեան Արցախի վանքերից բերած.
երրորդը կատարւում է Համբարձումանը լաջորդող կիւրակէին

Քամու խաչում Զահուկից վերև. չորրորդը Վարդապետին Ապ-
րակունիսի Ս. Կարապետ վանքում, հինգերորդը Պարսից սահ-
մանում գտնուող Նախավկայի վանքում Աստուածածնին։ Այդ
ժամանակ ուսու կառավարութիւնը աստիճանաւոր է նշանակում
Զուղալից վերև Գարաշամբի դիմացը, որ հսկում է ուսասը-
պասակ հաղարաւոր հալ ուխտաւորներին աղաւաղ լատերի
վրայ Արաքսի միւս ափն անցնելու և ըստ դառնալու մի օրից
վտուղ. ամեն ուխտաւորի տրւում է մի տուսակ անուշը վրան
գրուած։ Վեցերորդ ուխտագնացութիւնը կատարւում է Վալոց
ձորի Ս. Խաչ վանքում իր տօնի օրը՝ սեպտեմբերին. վերջինս
աւելի բազմամարդ է լինում։ Ի վերջոյ պէտք է աւելացնել որ
ժողովրդի մեծ մասը զրկւթէ ալդ վեց ուխտին էլ չաճախում է
մի տարում և ամեն տարի մշտապէս, բացի դրանից տարին մի
անգամ դոնէ բերում են մեծ հանդէսներով քաղաքը և գիւղերը
Ապրակունիսի Հաղարափրկիչ Մեծ-Խաչը և միւս վանքերից
սրբերի «աջկեր»։

Նախիջևանը շինուած է գաւառի կենդրոնում մի տափա-
րակի վրայ, որն թեթեւ գաւառի վրայ չի թռնարով իջնում է և միա-
նում Արաքսի դաշտափողերի հետ. փողոցները անկանոն են.
տները կաւից են, հում աղիւսով առաւել. կուրծներն տափա-
րակ կաւով ծեփած. անձրեից չեն կաթում. ձիւնը գալուց վտուղ
խոլոն սրբում են նրան կուրծներին վրայից. բակերը չիջաղա-
տած են ցիւխ պատերով. ամեն տան առաջ կալ դոնէ մի փոք-
րիկ պարտէզ. տները վերջանալուց՝ կից սկսւում են քաղաքա-
ցիներին ուստիանող ալլիները, բանջարանոցները և անկովի
անտառները։ Շինութիւնների մէջ միակ նշանաւորն է հին խա-
չերի հոյակապ, ընդարձակ պարսկական ճաշակով կառուցուած
ապարանքը մի գաւառի վրայ բարձրութեան վրայ քաղաքի ծալ-
րում և Հայոց նորակաւուց Ս. Գէորգ եկեղեցին, խաչաձև, դու-
արբիկ, բարձր, սրածալը գմբեթով. դա գտնւում է քաղաքի
մէջ տեղը գլխաւոր հրապարակի և փողոցի վրայ. ամբողջապէս
շինուած է Կարմիր վանքի լուսան կարմիր քարերից—կոխածու.

ուրեմն ժողովուրդը այդ քարերը բերել է (սաղլով) 15 վերստ հեռավորութիւնից: Նոր եկեղեցու բակումն է լաջորդարանը, հոգևոր կառավարութիւնը, երկսեռ դպրոցների շէնքերը, թատրոնական գեղեցիկ և ճոխ դահլիճը: Բայց ամենահպկասաւորն է քաղաքի հասարակաց պարտէզը, որի նման ամբողջ Կովկասում չկալ: Կրա մէջ հաշւում է մօտ քսան հազար ծառ: Եւսի մէջը գեղեցիկ շաղրուան: Բնակիչների թիւը մօտ հազար տուն է. 300 տուն հայ, երկու եկեղեցիով, 700 տուն թուրք 7 մզկիթով: Կառավարութեան քաղաքային դպրոցում կան մօտ 300 աշակերտներ, սրանցից միայն 60-ը թուրք են:

Նախիջևանի միջով անցնում է անգղիացոց հեռագրի գիծը զէպլի շնդկատան: հեռագրի սիւները չուգունից են՝ ծուլածուլ, սրունց վրայից անցնում են երկու հաստ՝ մետաղէ լարեր: Քաղաքի արեւելեան ծայրում տարածուած են շատ տների և մի մեծ ճարտարարուեստ մզկիթի աւերակներ, որոնց աղիւսները փորելով գործ են ածում նոր շինութիւնների համար: Խաների պալատին կից կալ մի մեծ և բարձր ութանկիւնանի աշտարակ որ վարից մինչև վեր զարդարուած է գեղեցիկ քանդակներով և պատմական գրութիւններով աղիւսների վրայ դուրս բերած և ապա միասին չերկւրած. աշտարակի վրան կալ մի քարէ առիւծ. այդ սքանչելի փշատակարանը, որ մի անձման արձան է ճարտարարուեստի և մի ահագին հատոր է պատմութեան, երեսի վրայ թողուած փշանում է, զրա ներսը լեցնում են խաները իրանց հազարաւոր փութ ցորենը: Այդ աշտարակից քիչ առաջ կալ մի մեծ գեղեցիկաշէն դուռ երկու բարձր մինարէտների մէջ տեղը: Աւերակներից ներքե մտնում է կառաշէն բերդի աւերակները: Բերդից դուրս Հայոց գերեզմանատունն է, որի մէջ է և «Նոյի գերեզմանը»: Դա մի ցածր, ութանկիւնի, գլուխը

Նոյի շէնքերը:

այդ սիւնի մօտ են աղօթիւմ, մոմ վառում, խաչակ ծխում. այդ է ժողովրդի «Նոյալ տապան» տունած տեղը:

Նախիջևանին չըջաղատող հալաբնակ գիւղերն են. Ալիապատ, Նորագեղ և Ղարախանբէկու, մի վերստ հեռու քաղաքից՝ Նիմահմուտ՝ հարուստ մեծ գիւղ Յ վերստ հեռու. ունի եկեղեցի, դպրոցի շէնք և հասարակաց շտեմարան. Երմլա, Մարաղա—երեւելի ծառատաններով. Գիզա—ունի դպրոց կառավարութիւնից բացած. Կզնուլթ, Ապրակունիս մեծ գիւղ, զրա մօտ է Իլան-դաղի ստորոտում Ս. Կարապետ մեծակառուց հարուստ վանքը, պարսպապատ, շատ շինութիւններով. դպրոցով, քանդակատնով: Այս վանքի մօտ է և Երնջակու քարաշէն մեծ աւերակ բերդը: Դամլըղնդան, Խալիլու, Խալիսալ, Ջահուկ, քաղաքից 15 վերստ, բազմամարդ, հարուստ. հին բնակիչներից մի տուն էլ չկալ: Նորերը սալմատոցի են, ունի փառասուր քառասուն, սուր բարձրադմբէթ եկեղեցի, մեծ շէնք դպրոցի. եկեղեցու խորանի վարագոյրը հնութիւն է՝ ուշադրութեան արժանի. ճա շինած է Եւրոպա (ասացին Միլան քաղաքում) միտաքսից, ոսկեթել ձեռագործ, լատինական գրերով ունի վրան չիշատակարան. դա, երեւի, մնացած է կաթոլիկներից, սրունց մեծ քարաշէն եկեղեցին աւեր դրութեան մէջ կանգնած է գիւղի կենդրոնում մի բլուրի վրայ: Թմբուլ մեծ և հարուստ գիւղ—ունի մի եկեղեցի, դպրոցի հոգակալ շէնք, մի հասարակաց շտեմարան. Նմիանալ, Ատտապատ, դա հին ժամանակը եղել է մեծ և ճոխ քաղաք. ալփմ զրա աւերակներ են մնում գիւղից հեռու. ունի երկու եկեղեցի, հիւանալի դպրոցական շէնք, հասարակաց շտեմարան:

Գիւղից մի վերստ ներքե՝ Արաքսի ափին կալ մի բերդի աւերակ, քառանկիւնի. մեծ, կառաշէն, խրամներով պատած. զրա ներսի տներից մի երկուսն է մնացել, վառն զի գիւղացիք քանդում և տեղը ցանքս են անում: Բերդի տեղը արտեր՝ ի՞նչ լաւ բան է: Բերդին կից արձանացած է ամալի Ս. Վարդան տնուում վսեմ և հոգակալ վանքը, խաչը զեռ մնում է բարձր սուր գմբէթի վրայ. եկեղեցին մեծ և ամուր շինութիւն է, գրեթէ

չմաստած դարերի ընթացքում, կառուցուած է կամարակապ,
չորս սիւնով, երեք խորանով: Ժողովրդի աւանդութիւնով աղտեղ
են թաղուած Վարդանանց պատերազմում նահատակուած զինուոր-
ները: Եկեղեցու արեւելեան պատի մէծ դուռը մտնում է մի
ալ մեծ շինութեան մէջ՝ չորս սիւնի վրայ, կամարակապ, կոխածոյ
քարից. աւանդութիւնով աղտեղ հասարակ ժողովրդի և զին-
ուորների կանգնելու համար է: Սուրբ Վարդան վանքից ներքե
երկու վերստ հեռաւորութիւնով ասպտափի վրայ շինուած է
կամարի վանքը Ս. Ստեփանոսի: Վանքի չորհապատը կառ-
ուած կոխածոյ քարէ պարիսպ՝ բուրգերով. ներսը շինուած է
մէջամէջ զերգամբիներ երկու լարկանի, դրանց վրայ հողով
ծածկուած լինելով՝ դարձել է արհեստական բակ, որի մէջ տեղը
կանգնած է վանքը, շուրջն ունենալով վանահօր սենեակները,
որի պատահանները նալում են Արաքսին, և միւս ալ շինու-
թիւնները: Այդ զերգամբիները մտնելու համար, տաճարի ներսը
խորանների լատակի վրայ թողած կալ երկու ծակ. մի մուտք
էլ կալ բակից, դէպի որը իջնում են քարէ սանդուխներով: Ե-
կեղեցին չորս սիւնի վրայ է. բարձր, սրածալը գմբեթով: Վան-
քը ունի շատ արծաթէ խաչեր՝ զարդարուած ակներով, և ե-
րեք մեծ արծաթ է «աջեր»: Ունի շատ հին և ծանրագին սակե-
թեղ սքանչելի ձեռագործ շուրջառներ, թագեր եպիսկոպոսի,
եմիրտոմարի և այլն: Մեծ Մխիթար՝ Վենետիկի Հաւ-մարանու-
թեան հիմնադիրը, իր բախտը փորձեց ալս հրաշալի հովատուն
վանքում տալարան և զայրոց հաստատելու, բայց չուտով նա հա-
մուտեց որ սգիտութիւնը գիտութիւն չէ լառաջ բերում, ուստի
գնաց գնաց շատ հեռու աշխարհ, ուր գիտութիւնով ու ուսումով
լուսաւորեալ մարդիկ կան և ծնունդ տուաւ մեր ազգի նոր մը-
տաւորական վերածնութեան: Այս վանքի սենեակները բոլորովին
մաքուր, պաշտաւ և կահ-կարասիքով զարդարուած են: Համա-
պարտորդն ալստեղ ընդունելութիւն է դոնում եւրոպական քա-
ղաքաւարութիւնով և ասիական հիւրասիրութիւնով: Վանքի

իրաւից դուրս գտնվում է մի փոքրիկ գիւղ 14 տնից բաղ-
ացած և մի սղահականոց սահմանապահ զինւորներին: Մանգալով
ալս գեղեցիկ աշխարհում ես զգացի շատ հոգեկան անմուսնա-
լի դուարձալի րոպէներ՝ դիտելով ալստեղի բնութեան վսեմ տե-
սարանները տէր եղալ շատ ճիշտ և օգտակար տեղեկութիւնների:

Բ.

ԹԱԳՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀ

ի քանի որակական գծեր պիտի առնեմ միայն, մի
թեթեւ գաղափար տալու Սիւնիքի վրայ: Սիւնիքը
մի փոքրիկ աշխարհ է, ունի կորակող եռանկիւնի
մի տարածութիւն: Փոքր է ալ աշխարհը՝ եթէ ալ
տարածութիւնը լինէր մի դաշտավայր: Բայց Սիւնիքը մի մեծ
աշխարհ է, որովհետեւ նրա լատկատեղի վրայ բարդուած գիգուած
են ահագնատեսիլ բարձրաբերձ լեռնաշղթաներ՝ հոծ և խիտ սա-
րերի կուտակութիւններ ունենալով իրանց միջավայրերում, կաղ-
մելով ընդարձակածաւալ երկարաձիգ ձորեր, մի քանի տեղ նեղ
կիրճեր և բարձր հովատուն սարահարթեր: Երկրի վրայ իր սահ-
մաններն ամփոփելով Սիւնիքը՝ բաղմապատկել է իր մակերես-
թի մեծութիւնը սլանալով դէպի երկինք օդերի տարածութեան
մէջ ազատ արձակուելով ճաշակաւոր քամահալութիւնով՝ ձկեր և
տեսարաններ կալմելով, որոնք գեղեցիկ պատկերներ են մա-
տակարարում մարդուս երեակալութեան: Սիւնիքը միայն լեռ-
ներ է, որոնք բաժանվում են երկու կարգի: Մերկ ապառաժո՜ս
ստորոտներում մարմանդալին՝ լեռնաշղթաներ, որոնք կազմում
են նրա արեւելեան սահմանագիծը Արցախից բաժանող երկիրը,

Արեւմտեան կողմից անջատելով Արարատեան նահանգից և Գողթան գաւառից: Հիւսիսում ալ Երկու մեծ և Երկար լեռնաշղթաները միանալով՝ որոշում են Սիւնիքը Գեղամա-Սեանի գաւառից: Այդ երկու հսկայական չղթաններն ունին և իրանց ընդհատող ձիւղաւորութիւնները գէպի երկրի ներսը: Լեռնաշղթաների բարձրութիւնն է ընդհանրապէս մօտ տասը հազար ոտնաչափ, և ունին իրանց մէջ հարեւրաւոր ամպածրար գաւթներ տասնութէկ հազար ոտնաչափից աւելի ձգուած, որոնք գլխի մշտնջենապէս ձիւնապատ են: Այդ մեծ լեռների արանքները լիքն են երկրորդ կարգի սարերով՝ ընդհանրապէս վեց հազար և աւելի ոտնաչափ բարձրութիւնով, ծածկուած անտառներով, արտերով, արօտներով: Այդ սարերը իջնելով հասնում են մինչև Արաքսի ափերը, որ կազմում է Սիւնիքի հարաւային սահմանը:

Չորերից անցնում են գետեր, որոնցից նշանաւորներն են Որոտն և Հաքեառու, որոնք անցնում են Սիւնիքի կենդրոնով նրա հիւսիսային սահմաններից սկիզբ առնելով թափվում են Արաքսը՝ իրանց ընթացքում զրկախառնելով շատ գետակներ, վտակներ, սառնորակ քաղցրահամ աղբերակներ: Երկրի հիւսիսային բարձրութիւններում կան քանի մի մանր լեռնալիւն. լրձակներ և բաւական սառն և ջերմ ծծմբային ջրեր: Որոտն գետից որոտւմ են ընտիր ձուկ. իսկ հանքային ջրերից սովորութիւն արած է ժողովուրդն օգտուելու հնաւանդ ձկնով և չափով: Այդ գետերը ծառայում են մասնաւորապէս և ուռգման երկրի հարաւային կողմերում, գրանցով բանում են շատ ջրաղացներ:

Հանքերով էլ ազգաստ չէ Սիւնիքը. ալժմ իսկ բանում են հետեւեալ պղնձահանքերը. Գաւարթի և Բելս գիւղի մօտ Հալի ձորի պղնձահանքերը: Դրանից ոչ հեռու Չառնդուր գետի աջ ափին Քաթարի պղնձահանքը. Օխչի գիւղի մօտ Ղափան գետի վրայի պղնձահանքը, ներքին Լեգվազ և Ագարակ գիւղի պղնձահանքը Մեղրի գետի վրայ: Պղնձահանքերի տէրերն են հայերը

գլխաւորապէս: Գաւարթինը քուրդի սեպհականութիւն է, բայց կապալառու բանեցնողներն են լոյներ, որոնց ժողովուրդն անուանում է Բ Ե Բ Գ Ե Ն, որոնք Տաճկաստանի Կիւմիւլխանէ անուանի արծաթահանքի քաղաքից են եկած 1841 թուին, Չեռք բերած պղնձի մեծ մասը տանում են Պարսկաստան ուղտի կառաւաններով: Սիւնիքի հանքերի մշակութիւնը դեռ որրանի մէջ է: Անշուշտ նրանք մեծ ապագայ պիտի ունենան, մանաւանդ որ շատ տեսակ հանքեր մնում են դեռ. անձեռնմխելի և թագուն, Հալիձորի քարածուխի արդէն բացուած հանքը մնում է երեսի վրայ, իսկ գրաֆիտի-մասիտի՝ ամբողջ սարահանքից միայն կըռոճ-կոռճ կտրտում են մի կողը կոկում և մատիտի փոխարէն բանեցնում են գիւղերում:

Սիւնիքի կլիման առողջարար է: Չմեռը երկարատե է ալս լեռնային աշխարհում: Թանձր մշուշն ու մոտախուզը չափուկ է ալս երկրին: Մարդիկ շարունակ ամպերի մէջ են ապրում: Նրկարասե մառախլապատ աշնան և անձրեւաշատ գարնան մութ օրեր են լինում, որոնք թմրեցնում են մարդկանց: Առած դարձած է, որ Սիւնիքի ձորերում շները սկսում են հաջել, երբ արտափալում են արեգակի ձառագայթները, ալն աստիճան անուրբ բան է ալոտեղ արե օրեր: Տաթե վանքի առաջ ընկած ձորը սափում է «բամբակի ծով», երբ նա լցվում է թաւաշանման փափուկ սպիտակ ամպի քուլաներով և վանքը մնում է նրանից բարձր կղզիացած սեպացած ժայռի վրայ: Պալժառ բարեխառն օրեր տեւում են հազիւ երկու ամիս: Զգալի ջերմութիւն և տաք լինում է միայն երկրի հարաւային մասերում գէպի Արաքս, ուր բանում է որթ, թթենի, թուզ և ալն, ու մի քանի ձորերում, օրինակ՝ Տաթեի շուրջը չի աճում ոչ խաղող, ոչ թուզ. բայց երբ մի կէս ժամով լինում էր վանքի ձորը Սատանի կամուրջի և Անապատ կոչուած միջատտանի մօտ՝ աղտեղ կան խաղողի, թթի աղիւններ, թղենի և ալն:

Միւնիքի ժողովուրդը ամեն կողմից լիտ մնացած է: Այդ երկիրը իւր լեռնափակ դիրքով համարեա «լուս աշխարհից» կտրուած է: Չունի իր մէջ կենդրոնական քաղաք, չկալ լարմար հաղորդակցութեան ճանապարհ: Տաս տարուց աւելի է աշխատում են կառուղի չինել երկրի միջով Շուշուց մինչև Նախիջևան. հազիւ մի կերպ պատրաստել են Շուշուց մինչև Կորիս աւանը 80 վերստ: Գլխաւոր արդեւքն է արեւելեան սահմանի լեռնաշղթայի Բիջանակի անցքը, որ գրեթէ ամբողջ տարին ծածկուած է ձիւնի կոտորով և դրան կատաղի եղանակներ են լինում ու դրա կատարը բարձրանալու համար ամալի ապառաժներով անաղին կոմաններ պիտի անել:

Միւնիքի բնակիչները գլխաւոր պարագմունքն է հողագործութիւն, անասնապահութիւն: Մասնաւորապէս մեղուաբուծութիւն և բեռնակրութիւն զբաւաններով, մշակութիւն հանքերում: Վերջին տարիներս սովորութիւն են արել հարկւրաւոր խմբերով գնալ Բագուայ կողմերը մշակութեան: Այստեղի հացաբոլսերից շատ չնչին մասն է արտահանւում, որովհետեւ դրանց ցորնի հացը սե է լինում և անհամ: Գրտումը աւելի ծախում են սրանք իւղ, պանիր, միդր, մանտանդ մեծ քանակութիւնով իրանց պատրաստած բրդէ շալեր, կտաւ, փափուկ ձեռնոցներ, մեղար և ալլն: Բացի դրանից հարաւային կողմերում՝ Մեղրի, Կարճեան, Աստաղուր—Շվանալ ձոր—պարապում են բամբակի, չերամի, խաղողի մշակութիւնով: Մի երկու տարի է որ Աստաղուրի գլինին իր հիւնալի պալծառութիւնով, անուշութիւնով և ուժով համբաւ է ստացել դրսում և արտահանւում է: Դարարաս և մի երկու գիւղերում լատկապէս զբաղուած են մանաւանդ խնձորենու, նոնպէս և տանձի մշակութիւնով և վաճառահանում են Նախիջևան, Նրեան և ալլն:

Հին դարերում Միւնիքում մեծ կենդանութիւն և վաճառականութիւն կար և կատարեալ հակապատկեր էր ներկայացնում հիմիկուալ մեռելութեան, Դրա համոզիչ նշանները մնա-

ցած են մինչև հիւսա, որոնց նախելով ընկած հալը մի քիչ ինքն իր աչքում բարձրանում է:

Հալիլի, մեր մեծ Նախաձոր, մեր ազգի առաջին Նահապետի մի ժառանգը Միսակ անունով՝ վեր առաւ ալս երկիրը, որ իր անունով կոչուեց Միսակեան աշխարհ կամ Միւնիք: Մինչև հիւսա երկրի կենդրոնում մի փոքրիկ դաւառ ժողովուրդը աւանանում է «Միսեանի մհալ» համանուն հալարեակ գիւղով և ալլն: Եթէ թերթեմք Հին-Հալաստանի աշխարհագրութիւնը, մենք կտեսնենք որ լեռները, գետերը, գիւղերը և ալլն բոլոր հալերէն անուններ էին կրում: Այժմ ժողովրդի բերանում պիտի չի շատ սակաւ է մնացել, բոլորը կնքուել են թրքական անուններով: Թրքերը մի երկու հարիւր տարի է որ մտել են ալլ տեղ. իսկ հալերը ալլտեղի չորս-հինգ հաղար, գուցէ էլ աւելի տարուալ բնակիչներն են:

Միւնիքը ալժմ կէս ապատ է, աւելի աւերակ է: Բացի մի քանի տաճեակ աւերակ բերդերը, անհամար են սարերում, անտառներում անքնակ, կործանուած գիւղեր, վաճեր, եկեղեցիներ և կարաւանսարաներ:

Մի բան էլ նկատեմ որ շատ գիւղեր թէպէտ պահպանել են մինչև հիւսա հայկական անուն, բայց թրքաբանակ են օրինակ Որոտն, Արամաշէն, Սօս և ալլ շատերը. շատ բուն հալարեակ գիւղեր էլ թրքական անուն են ստացել:

Այժմ այստեղի ժողովուրդը ճնշուած թուրքերի աղղեցութիւնից, խաւար, ոգով թող, համեմատաբար ուրիշ տեղերի հալերի հետ շատ աղքատ, ոչ մի նշմար բարձրանալու ձգտման: Հոգևոր և մարմնաւոր ձեռնահասանքից գրեթէ մոռացուած. զուրկ հնախոյզ և բաճասէր անձերի ուշադրութիւնից. լքեալ գլխովին ժողովրդի բանաւոր և բարոյական կեանքի միակ նշույներն են, որ նա էլի ջեռամեռանդութիւնով վաճախում է մի քանի հաղիւ ապատ մնացած վաճերը և բաւական բանիմացութիւնով ընդունում է դպրոցի գաղափարը: Դժբախտաբար դպրոցներ շատ

քիչ են Սիւնիքում: Մեծ բան է եթէ 50 գիւղին մի ուսումնարան ընկնի: Կառավարութիւնը բացած է դպրոցներ առ ալժմ միայն Կորիսում, Արձուանիկում և Որոտնի Ղարաքիլիսում: Կալ մի հալ դպրոց Բոնակոթում ու մէկն էլ Տաթևում: Այդ դրութիւնում ժողովրդի վարք ու բարքը ի հարկէ չէր կարող կորովի և առաքինական լինել: Շատ սիրում են 9—10 տարեկան երեխաներին պսակել: Գործակալների մանաւանդ Տաթևի վանահայրերի վրայ գանգատներով և վէճերով զբաղուել, գուցէ և իրաւարէր շատ անգամ:

Կանանց հագուստի տարազը հին ձև է, երկար նեղ շաւիկ, երեք սլենդնաւոր արխայուղ, գլուխները եռանկիւնի ձևով կապկապած, ճակատանոցի վրայ չարած զրամներ արծաթի կամ ոսկու, թևերին չարած կոճակներ: Տղամարդիկների յորերը գրեթէ բացառապէս տեղական շաւերից ու կտաներից է կարած: Հրադի համար գործ են ածում սև նաթ կամ ձէթ: Վառելիքի համար անտառ չեղած տեղը կու (քակոր): Տանիքների վրայ կալ խոշոր հերթ, տանը թոնիր, որ ձմեռը ծածկում են քուրսիով:

Մի քանի մանր ծանօթութիւն ևս կրտամ մի երկու նշանաւոր կէտերի մասին: Ղաղանչի—մեծ հալարնակ գիւղ էր հրնումը: Բնակիչները պարտաւում էին պղնձագործութիւնով: 150 տարի սրանից առաջ սրա բնակիչների մեծ մասը գաղթեցին Շուշի: Ունի հալակալ հին մեծ քարաշէն եկեղեցի, գտնվում է մի գետակի տփին, շուրջը կալ խոշոր անտառ: Բիշանակի տարից դէպի ալս կողմերը եկող ճանապարհին, սարերի ձիւնապատ կապանքներում կալ մի տալի քարաշէն կաթաւանսարալ և մի բնդարձակ քարալը, որի միջի խորերը, երևում է, մարդիկ չատուկ պատրաստել են, ուր 800 ձիւնոր կարող է տեղաւորուել: Բոնակոթ մեծ հալ գիւղ, մեծ եկեղեցի գանգակառնով: Գալլոցի չէնք, Մեղիք-Փանգու գիւղն է, չինում է բարձր սարի թիկունքին, անտառապատ:

Ալիլա՝ հալարնակ մի գեղեցկադիր հալում: Սիւնիան, հալի գիւղ, որի մօտ կան մերկ նսւմ ապաւածներ, ալերով և աւերակներով: Դրանց նալելով մարդու հոգին խռովում է՝ թանձրը հնութեան արած տալաւորութիւնից: Դարարաւ՝ մի նեղ խոր ձորում, մրգաւէտ: մէջն ունի աւերակներ, որոնք ասվում են Դարսալիջի մատու և ապարանք: Որոտնի Ղարաքիլիսա, նոն գետի ափին, մեծ գիւղ, եկեղեցին գեղեցիկ է, հին ձևի, քանդակագործ պսակներով, գմբեթը փլած: Հալիձոր հալարնակ մեծ գիւղ, բերդերով և ուրիշ շատ լիշատակներով: Ալտեղ քաջըն Դաւիթ իշխանը իր զինակիցներով մարտնչում էր թրքաց բոնակալութեան հոսանքի դէմ: Նշանաւոր են դարձեալ Ալիսաթեան, Լժէն, Բևիս, Մեղրի—սրա բնակիչների մեծ մասը գաղթած է Շուշի—ալս քաղաքը հիմնուելուց չետու, Արձուանիկ, Կորիս, Դեղ և ալն շատ շատերը, որոնց ամենի մասին կան շատ պատմական գիտելիքներ:

Սիւնիքի բաղմաթիւ վանքերից մարդաբնակ են մնացած հետեւեալները: Ծիծեռնավանք, ճարտարաշէն և գեղեցկադիր— ունի մի պահապան մուխսի: Որոտնալ վանք, համանուն գետի վրալ մի գեղադուարձ բլուրի վրալ, պարսպապատ, սիւնազարդ, գմբեթաւոր, անշուք և աւեր դրութեան մէջ: Մի տարի առաջ դրա զոները փակուեցին իշխանութեան հրամանով, վատնդի պատերի ճեղքուածքը սաստկացաւ և մօտ է ալդ սրանչելի շինութիւնը խաղաւ կորանուելու: Խորանի մէջ կալ հռչակաւոր Յովհան Որոտնացի աստուածարանի շիրիմը: Բակումը կալ մի փոքրիկ խարխուլած սիւնակ, որ ժամանակով չարժական է և զամ: Ունի մի արեղալ վանահալ:

Տաթև համանուն գիւղի մօտ մի քարաժարու վրալ: Յիսուսի տաքեալներից մին՝ Ստաթէոս անունով՝ Հալատան քրիստոնէութիւնը քարոզելու գալով՝ իվերջալ հանգչում է ալս չնալխարհիկ դալարադեղ վալրի վրալ, ուր կառուցանվում է մի փոքրիկ մատու: Սիւնիքի պատմագիր Ստեփաննոս Կալիկոպոս Որբեկեանի ասելով, երկրի բարեպաշտ իշխանները և

կրօնականները տեսնելով այդ միանձնարանի առողջասուն, անտառներով և բաղմաթիւ դիւղերով պատած դիրքը, չարմար համարեցին աղտեղ մեծակառուց մեծաստան չինել և փոխադրել աղտեղ Սիւնեաց Եպիսկոպոսարանը։ Այդ գործի գլուխն անցաւ Յովնանէս Եպիսկոպոսը և Հայոց 344 թուին սկիզբն արաւ այս հռչակաւոր վանքի շինութեան, որի կաթողիկէ տաճարը սուրբ Պօղոս Պետրոս առաքեալների անունով երկու սիւնի վրայ շինած, բարձր զոգաւոր զմբէթով, զանգակատնով, ամբակուռ բուրգերաւոր պարսպապատով, միաբանների խուցերով և այլ շինութիւններով աւարտեց տասնամէկ տարուաւ ընթացքում և օծեց հրաշափառ հանդէսով։ Հետզհետէ այս վանքը շատ չառաջացաւ. և հարստացաւ։ Եկեղեցական դպրութիւնն ալստեղ վերին աստիճանի ծաղկեց Յովնան Որոտնեցու և իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու օրով, որ ճոխացրեց հոգեւոր աստիճաններ տալու ծիսակատարութիւնը։ Գրեց հազարն հատորներ աստուածաբանական և քարոզի գրքերի մեկնութիւններ, մանաւանդ երբ արիաբար կուփում էր Ունիթոս կաթողիկ քարոզիչների գէմ, որոնք նրա շնորհիւ չկարողացան արմատ գնել Սիւնիքում։ Գրիգոր Տաթևացին ծնաւ Վալոց ձորում 1340 թուին և հանգեաւ 1411 թուին Տաթևի վանքում և ըստ իր ցանկութեան թաղուեց տաճարի հարաւային դռան շէմքի առաջ, որի վրայ չեւոյ կանգնեցրել են սքանչելի քանդակներով զարդարած մի մատուռ։ Ալստեղ պահւում են այժմ նոյնպէս վանքի ծանրագին հարստութիւնները, որոնց մեծ մասը դարերի ընթացքում կողոպտել են թուրքերը։ Մնացած հնութիւններից նշանաւոր են Սուրբ Նշան, որ տարին մի անգամ շրջեցնում են գիւղերում և հաւաքում են մեծաքանակ նուէրներ։ Հին ձեկի ցածրիկ սաղաւարդներ, թագեր, աջեր, սկիհներ, խաչեր և այլ սպասներ, տմենն արծաթից, ոսկուց և ականակուռ։ Ալստեղ պահւում է նոյնպէս Գրիգոր Տաթևացու ձեռքով գրած մի սքանչելի աւետարան արծաթապատ կազմով և նրա քրոջ ձեռագործ ոսկէթել

ասղնագործ փաթեթի մէջ։ Բայց ամենի ուշը գրաւողն է տաճարի աւագ խորանի մեծ, ոսկեթել ձեռագործ, ամբողջ կտոր վարագույրը, որ ցանկալի էր ժամ առաջ ազատուէր աղտեղի խոնաութիւնից և անտէրութիւնից։ Կալ ալստեղ մօտ երկու հարիւր հին ձեռագիրներ, բայց բարբոսած և փտելու վրայ։ Վանքը պահում է մի վանահայր և երկու վարդապետ, զրանց ապրուստը ճոխ է և եկամուտները շատ։ Վանքը թէպէտ այժմ դարձեալ ունի հազարն կալուածներ և եկամուտ, բայց երեսի վրայ ընկած և անշուք վիճակի մէջ է։

Վանքի բակում կալ մի զարմանալի ութանկիւնի կոփածոյ քարերից շինած սիւն ութ արշին բարձրութիւնով, որին երկարի խցերի կտուրի վրայից՝ մարդ երկու ձեռքով ինչքան ուժում կալ հրելով, սիւնը հիացնելու չափ բաւական որորվում է և կանգնում։ Գարերի ընթացքում այդ «շարժական գաւաղանը», ինչպէս ասում են տեղացիք, գրեթէ վնասուած է։

Տաթևի վանքից ներքևի ձորում գտնվում է մի այլ մեծաշէն ամուր և շատ շինութիւններով սենաստան՝ այժմ ամալի, որ ասվում է Անապատ։ Աղտեղ հին ժամանակը կենում էին խստակրօն ձգնաւորներ մաղէ շորեր հագած, ման էին գալիս փիլոն ձգած և վեղարները գլխներին։ Դրանց ձգնուելուն զանազան կերպը կար. ոմանք ուխտած էին լուսկացութեան, ոմանք պինդ պահեցողութիւն, ոմանք շարունակ կանգնած մնալ, ոմանք միշտ արտասուել, ուրիշներն աշխատում էին միշտ արթուն մնալ, ոմանք միշտ հիւանդներին ըսպասաւորել և աղէ։

Անապատի ձորում մի խոր նեղ կիրճում երկու սեպացած ժառուրի արմատները միացած են միապաղաղ վիմալին զանգուածով՝ Շարժական սիւնը։ Կազմելով մեծ, բնական կամուրջ, որի տակով

մոնչալով, փրփրալով անցնում է Որոտն գետը (որ աղժմ կոչվում է Բաղարչալ)։ Այդ բնական կամուրջի վրայից, որ բախտի հակառակ բերմամբ ժողովուրդն անուանել է «Սատանի կամուրջ»։—անցնում է ճանապարհը Սիւնիքից դէպի Արցախ։ Սատանի կամուրջին կից գտնուած ժայռերից հոսում է կռախառն ջուր, որի գոլորշիանալով՝ գոլանում է ստալակտիտ—կրակին քարեր։

Սատանի կամուրջի գոլանալը ահա ինչպէս է նկարագրում Դավրեթեցի Առաքել պատմագիր վարդապետը *):

«Հազար հարիւր եօթը թուին Հայոց, դարունը անձրևալին էր. Անապատ վանքի արևմտեան կողմից սկսուած ահաւոր պատառուածքը մինչև հանդէպի լեռները սկսեց լախնալ, պատահում էր որ այդ խոր պատառուածքի մէջ ընկնում էին ձի, եղ, և այլ անասուն և չէին կարողանում դուրս գալ։

Նոյն 1101 (1658 թ.) Հայոց թուականին ապրիլի 25, աշխարհամատրան կամ կարմիր կիւրակէ օրը, երկկողման դէմ՝ սկսեց պատուելի գետինը Անապատի հարուստին կողմից լեռան բարձրից, և ինչպէս մրրկուած ամպ դիմած գալիս էր լեռան բարձունքից, ահալին դղրդմամբ և թնդլւծով, սրտմունքով և ճալթումներով, աչնպէս որ Շինահալը և Հալիձոր գիւղերի բնակիչները, լսելով ձայնը, բարձրացել էին գիւղի՝ լանդիման բարձրութիւնները և տեսնում էին արհաւիրք։ Որովհետեւ լախտենական հաստակառուց լեռնական վէմերը՝ պատառուելով՝ բաժանվում էին իրարից՝ եռալով գետնի երեսն էին գալիս և հին ժամանակների, ծառերը ամեն տունկերը, ընկուղների, կաղնի և դրանց հետ մեծամեծ վէմեր՝ սուղուելով դէպի ստորեւ՝ կուլ էին գնում անդունդին և աներևութանում։ Եւ այլ մեծամեծ վէմեր լեռնից կարուելով գլորուելով միմեանց ետևից վար էին գալիս և իրար բաղխելով՝ փշրվում խորտակվում էին և

*) Առաքել պատմագիր վարդապետ Դավրեթեցի Բ. տիպ. վ. աղարչապատ 1884: Նրկս 200:

ցնդում ամեն կողմ։ Շուտով վրայ հասաւ գիշերը. սկսաւ սաստիկ անձրև տեղալ և եղաւ պինդ մթնադիշեր։ Անապատի բոլոր բնակիչները փախան դնացին վանքի արևելեան կողմի քարածալոյ վրայ գետեղուցին, վառեցին լապտերներ և մեծամեծ մոմեր։ Ինչպէս լեռնացեալ ծովի կոհակներ, ելեէջ առնելով ալիքների նման սահեցին հասան մինչև աչն ձորը, որի միջով անցնում է Որոտն մեծ գետը, ալդ քարերը, հողը և այլ խառնուրդը արդեւեցին գետի ընթացքը, ջուրը վերեւից եկաւ կանգնեց ծովացաւ, և այդ տևեց ութ ժամ. ապա թէ ջուրը մի կողմից իր համար անցք բացեց, տեղ գտաւ գնաց. — Ահա այդ տեղ թուած է ինձ որ գուցած լինի աչն կամուրջը, որ լետու կոչուեց «Սատանի կամուրջ»։

Սիւնիքը՝ ինչպէս մի հարուստ, գեղեցիկ, խորը պատմական երկիր՝ լաւ ճանաչելու հաժար, կարծում եմ, երկար տարիներ պէտք է ազգեղ ման գալ, շատ կարգաւ աղբ երկրի մասին գրուածներ, նկարել, նկարագրել, հաւաքել լիչատակարաններ, տեսարաններ, հնութիւններ ու գրեւ մի քանի հաստրներ։

ՔԱՋԱՐԱՆՅ ԼԵՌՆԵՐ

ին-Հայաստանի նշանաւոր գաւառ-
ներից մինն է Արցախը, որ ալփմ
կոչւում Ղարաբաղ, և որ հին
ժամանակ լալտնի էր նոնպէս փոքր
Սիւնիք անունով, կպած լինելով Սիւնեաց մեծ նահանգին, որից
բաժանւում է Քիրոսի ձիւնապատ լեռնաշղթայով: Փոքր Սիւնի-
քի կամ Արցախի բնութիւնն էլ նման է Մեծ-Սիւնիքին, թէպէտ
առաջինն ալն աստիճան խճողուած ու խեղդուած չէ բարդ-
բարդ՝ գրեթէ անանցանելի լեռներով, մութ, նեղ ձորերով, վաչ-
րի, մերկ ապառաժասարերով և բուբ ու բոբեանի մշտապէս
մատնուած տեղերով՝ ինչպէս վերջինը: Արցախում լեռները
սփռուած են աւելի ազատ արձակ և տեսքով շատ աւելի վսեմ
են և փառանկղ քան թէ սոսկալի: Մերկ՝ տարուալ տաան ամի-
սը ձիւնապատ լեռնաշղթաները գտնւում են միադն Արցախի
սահմանագծերի վրայ, արեւմուտքից տարածւում է Քիրսը, որ
գնալով Գեղամալ լեռներում միանում է Մռաւի լեռնագոտիին,
որ կազմում է Արցախի հիւսիսային սահմանը. հարաւային և ա-
րեւելեան կողմից համեմատաբար բաց է, վառնդի ալդ երկու
լեռնաշղթաների մէջ գտնուած անտառներով, ալգիններով, ար-
տերով, արօտներով լցուած սարերը հետզհետէ ցածրանալով
միանում են Արաքսի և Կուրի դաշտավայր ամերի հետ: Չեն
լինում ալստեղ ինչպէս Մեծ-Սիւնիքում սաստկաշուճ քամի-

ներ, խոնաւ, մթնոտած եղանակ. օդն ալստեղ մեղմ է և անոյշ,
շատ առողջարար, ջուրը զլխովին պատուական:

Ալփմ՝ որ Արցախը կոչւում է Ղարաբաղ, որ կընշանակէ
սև ալգեստան՝ տուել են դրան ալդ կոչումը վալրագ թուրքերը,
երբ առաջին անգամ հալեացք են ձգել ալս խոր ու մութ ծը-
մակներով ծածկուած երկրին. հիմա ալդ ծմակների մեծ մասը
կտրտուած են, մնում են միադն երկրի հիւսիսային և արեւմտեան
կողմերում՝ Տիղակի, Խաչենի, Ջրաբերդի նշանաւոր հարուստ
անտառները: Արցախի մի գաւառը կոչւում է Գիւլիստան, ալ-
սինքն վարդարան կամ բուրաստան. մէկ գիւղ էլ նրա վարանդ
գաւառում կոչւում է Գրախտիկ, բաց ալդ անուաները ընդհա-
նուր են ամբողջ Արցախի համար—բուրաստան դրախտիկ *):

Արցախը կամ Ղարաբաղը ներկայում չալտնի է աւելի իր
բնակիչներով՝ հալերովը իհարկէ զլխաւորապէս, որոնք նշանաւոր
են իրանց հոգեկան կորովով, մտահարստութիւնով, և քաջառողջ
կազմուածքով: Պատմութեան մէջ Արցախը նշանաւոր է նրա-
նով, որ մինչև ալս դարու սկիզբը ալդ տեղ տիրապետում էին

*) Աւելորդ չլինի վիշել ալս պատմական Փակտը: Ռուս-
պարսկական պատերազմը վերջացած միջոցներին պարսից ներ-
կալ Նասրէտտին չահի հօրեղբայր Բէքման Միրզան քաղաքա-
կան պատճառներով փախուստ տալով իր երկրից, ապաւինեց
Ռուսաց կառավարութեան, որ նրան ընդունեց և առաջարկեց
իր համար բնակութեան տեղ ընտրել Անդր-Կովկասում Բէքման
Միրզան մի երկու տարի չրջելով Թիֆլիս, Աբասթուման, Ա-
խալցիսա, Նրեան, Շամախի, —վերջը ամէնից գերադանց գտաւ
Արցախը, ուր տէրութիւնը շնորհեց նրան մեծ կալուած, հողեր
և անտառ. նա էլ Շուշիում կանգնեցրեց երկու հուպակալ ապա-
րանք, ուր ապրեց առանց՝ երբէք մեկնելու փառն տարի ձոխ,
բալց հանդարտաբարու կեանքով. անցեալ տարի մեռնելով՝ նա
թողեց 30 արու և 31 իղական ընդ ամենը 61 զաւակներ, ո-
րոնք ժառանգեցին իրանց հօր մօտ 5 միլիոն կարողութիւնը,
որի չարժական մասը՝ ակնեղէն, ոսկեղէն, նա բերած էր հետը
Պարսկաստանից: Բէքման Միրզան իր բնակութիւնը Շուշի հա-
տատած միջոցին գրել է մի ամբողջ դովասանական պօէմա—
զրուատ Արցախի վրայ:

հինգ իշխանապետութիւններ կամ մելիքութիւններ, որոնք կազմում էին մի զաշակցութիւն, ալդ հինգ մելիքութիւններն էին՝ Գիւլիստանի կամ Թալիշի, Զրաբերդի, Խաչէնի, Վարանդի և Տիգակի:

Երբ թրքական հրոսակներն արշաւանքներ արին և Արցախի վրայ, մելիքների մէջ էլ երկպառակութիւն կար, խախտւած էր զաշակցական միութիւնը, ուստի հաղերը նեղուելով՝ դիմելին Ռուսաց օգնութեան, որոնց և առաջնորդ զառնալով՝ երկիրը ազատուեց թրքերի բռնակալութիւնից և աւերածութիւնից: Արցախը միացաւ Ռուսաց միահեծան պետութեան, տեղի տուին մելիքների և խաների առանձնակի և խառնակ իշխանութիւնները, որոնց շառաւիղները կան և այժմ ինչպէս կալուածատէրեր, ունենալով իրանց ձեռքի տակ միմի մաս պապենական հողերից: Մելիքների կիսակործան՝ անմատչելի ժառանգորդները միայն չիմած բերդերը և պալատները կանգուն են ցարդ:

Արցախի մեծ գետերը են՝ Թաւթառ, Խաչէնագետ, և Գողա գետը: Արցախը Հին-Հայաստանի միւս գաւառների պէս լիքն է վանքերով՝ ամենապատուական վաղերում կառուցուած. նրանցից հռչակաւոր են իրանց հոգակալութիւնով և կաշտածական ահագին (այժմ ասլարդիւն) հարստութիւնով, — Գանձասար, Խօթալ վանք, Երեք Մանկունք, Ս. Զաւորալ վանք, Նոյն պէս Նշանաւոր են Պտկի Ս. Գէորգ, Եճն մաս, Ամարաս, Ս. Ղեւոնդիկ, Հակակու՝ իր երկաթագիր, Մաղաղաթեալ հազարամեալ Աւետարանով, Գոթի անապատ, Սիպտակ խաչ՝ իր հին սպիտակ թանկագին ակնեալ միակտոր խաչով և ալ շատ շատերը. և ամեն հալաքնակ գիւղ իր մէջ կամ իր մօտ ունի անշուշտ մի ուխտատեղի:

Հալերը Արցախի լեռնոտ մասումն են աղբում. պարտւում են երկրագործութիւնով և աղեկադանութիւնով, մեծ քանակութիւնով թութի օղի են արտահանում դէպի Ռիֆլիս և Բապուս՝ վրայով Ռուսաստան: Արդէն շատ հալեր ունին եւրոպա-

կան մեքենաներով և արհեստագործութիւնով հաստատուած օղեհանութեան գործարաններ. արտահանվում է նմանապէս ցորեն, գարի, և դինի: Շերամապահութիւնով թէև առաւել թուրքերն են պարապում, բայց զրա առուտորը հալերի ձեռքն է, որոնք ունին և միքանի գործարաններ չերամի թեղ հանկու. — երկուսը Շուշիում, Քարին — տակ, Կարկաժան, Հաղբութ, Աւետարանոց, Թաղլար գիւղերում մի մի գործարան զրանց մէջ բանւորներ են բացառապէս աղջկերը, նոյնպէս կանալք. Խաչէնի և Զրաբերդի անտառապատ գիւղերի հալ բնակիչները ունին խողի բազմաթիւ երամակներ, որ նրանց գիւղատնտեսութեան նշանաւոր մի ճիւղն է կազմում: Հալ կանալք թէպէտ պարապում են գորգեր և չալեր գործելով ու մեղուարածութիւնով, բայց աւելի անալին և գաւառի պահանջները լցուցանելու համար: Արցախում կան ճարպիկ և ճարտար որականներ, որում են քարալծ, ևղջերու (բախրա), Նապաստակ, աղուէս, դալ. թռչուններից ահագին թուով Փասիան (միրհաւ) և կաքաւ, որի հատը քաղաքում ծախվում է 15—30 կոպէկով:

Թուրքերը բնակվում են տաք տափարակներում, մեծ մասը վրանաբնակ և թափառական են. մալխին բարձրանում են խաղտածամուկ կարաւաններով և Նախիլով Քիրսի և Մուալի լանջերը և օգոստոսին վերադառնում են դէպի իրանց ձմերանոցները. խաշնարածութիւն և ձիարածութիւնն է զլիաւոր աղբիւր զրանց վաստակի: Արցախի հանրահռչակ նժողները զրանց շնորհիւր գողութիւն ունին. վաճառում են զրանք Նոյն պէս բաւականաչափ իւղ և ոլանիք: Աղ տառանդական թրքերի մի ցեղը՝ Քօլանի կոչուած՝ աղբում է բացառապէս սուղակութիւնով. չունին սկսականութիւն և որեւէ դիւղական մրչակութիւնով չեն պարապում:

Հալերը միշտ ձգտում են իրանց գաւառից դուրս բախտ որոնել վաճառականութիւնով և նոր, ուրիշ իմացական սուղաբէղներում, ուստի և գաղթում են աշխարհիս ամեն ծալերը:

Թրքերը ընդհակառակը՝ աշխատում են նույն դիրքում մնալ ջանալով շատ տեղ ձեռք բերել:

Ղարաբաղի գլխավոր քաղաքն է Շուշի հիմնարկուած Ֆահանա խանից 1752 թուին. քաղաքը գտնվում է գաւառի ամենավերին ծալքում արևմտեան կողմը. Քիրսի բարձրավանդակ ստորոտներում սեպացած ժալուրի դարուկոս՝ մի կողմից պարսպադաշտ գաղաթների վրայ. քաղաքը իր դիրքով նախում է ամբողջ իր ոտների տակ սփռուած գաւառի վրայ. երևում են Արաքսի և Կուրի հովիտները, Կովկասեան և Պարսից լեռները: Բնակիչների թիւն է երեսուն հազար, որի կեսը հայեր են, մնեք ունինք ալդուղ 5 եկեղեցի (մէկը կուտանոց), ամենից հոյակապըն է Ղազանչեցոց թաղի ճարտարաշէն նորակառուց եկեղեցին, կոփածու ամուր կրաքարից ամբողջը: Քաղաքում կա մի ըէպական դպրանոց (300 աշակերտով, մի թեմական հոգևոր դպրանոց (400 աշ.) քաղաքային արական դպրոց (500 աշկ.) քաղք. իգական դպրոց (50 աշ.) միւս օրիորդական դպրոցում կար 200 աշակերտուհի:

Այս համառօտ ընդհանուր դիտողութիւններն անելով Արցախի մասին, նրա հինգ մասերի առանձին-առանձին հետաքրքրական և շատ կարևոր մանրամասն նկարագրութիւնը թողնում ենք ուրիշ ժամանակի:

Շ Ա Ի Ի Ղ

Նդրկովկասի նահանգներից ամենանշանաւորն է Երևանեան նահանգը՝ բնութեան հարստութեան կողմից, քաղաքական շղիքով՝—սահմանակից լինելով Տաւկաց և Պարսից տէրութեան, բաղմամարդ քաղաքներով և աւաններով՝ աւելի շատ քան միւս նահանգներում՝ Երևան, Ալէքսանդրապօլ, Նոր-Բապաղէդ, Հին-Նախիջևան, Օրդուբաթ, Ագուլիս, Վաղարշապատ, Իդդիր և ալլն, պատմական և հնագիտական անթիւ լիշատակներով—Էջմիածին, Արարատ, Արագած, Արաքս, Խոր-Վիրապ, Արտաշատ, Սեան, Գառնի, Զուղա և ալլն և ալլն, ու աւերտինների անշափ և անսահման քանակութիւն՝ տարածուած ամեն քաղաքիսիում՝ Օրդուբաթից մինչև Ալէքսանդրապօլ, Նոր-Բապաղէդից մինչև Իդդիր, հուսկ ապա բաղմանալութիւնով, որովհետեւ ալդ նահանգն է միալն, որի բնակիչների մեծագոյն մասը Հայեր են, որով հալկական մի նահանգի կերպարանք է ստանում, և որ ալդ տեղ է ամենալն Հալոց կաթողիկոսի աթոռը: Ուրեմն ակներև է՝ թէ որչափ հարուստ նիւթ կալ արտեղ ուսումնասիրելու, ի՞նչ անբաւ տեղեկութիւններ կալ հաւաքելու և գիտնալու, թէ հետաքրքիր, հարցասէր ճանապարհորդի համար և թէ հնագէտի, գիւղատնտեսի, հալասէրի, ուսումնականի ու բանասէրի համար:

Երևանեան նահանգի մակերեսութը չորս շերտի կարելի է բաժանել. առաջինը տապ և ջերմագին ամենաբերրի Արաքսի

հովիտը կամ Արարատեան դաշտավայրը, որ երկանութիւնով տարածվում է 300 վերստից աւելի կողքաջ սարերից մինչև Ագուլիս, լայնութիւնով 100 վերստից աւելի է: Երկրորդ շերտն լեռների ցածր ստորոտները, օրինակ Արագածոտն, Ապարան, Ծաղկոցաձոր, Գառնի, Սևանայ ափերը, Ալեքսանդրապոլի գաւառի սարահարթը. այդ ամենացածր գծում բացում են խաղող և մի քանի տաք տեղերի պտուղներ և հետզհետէ բարձրանալով գնում է մինչև այն գիծը, ուր հողիւ օգոստոսի վերջերին հասնում են դարու և յորենի արտերը, չնոյ աւելի բարձր արօտներ են բացառապէս, ուր ծառ կամ անտառ էլ չկա՝ եղանակի ցրտութեան պատճառով, այդ էլ կըլինի երրորդ շերտը, որից դէնը սկսվում է լուսերժական ձիւնով ծածկած լեռների կատարները, որ կարելի է չորրորդ շերտ կոչել, ինչպէս է Արարատի, Արագածի, Աղմաղանի, Ագղաղի գագաթները: Երեսներն են նահանգի մի երրորդ մասը դաշտավայր է, երկու երրորդը լեռնոտ. բամբակի և բրինձի մշակութեան չարմար է մի երրորդ մասը՝ Արաքսի հովիտը. երկու երրորդ մասից աւելին չարմար է որթի, շերմի և հացարոյսերի մշակութեան, մի երրորդ մասը արօտներ են. անբեր տեղեր աննշան մասն են կազմում: Բոլոր նահանգն իր հոչակաւոր ամարածոցներով (արօտներով) — ամբողջ Նոր-Բայազէզի գաւառում, Արագածի և Արարատի վրայ ու լայնարձակ ձմերուցներով (Արաքսի ափերը)՝ չարմար է ընդարձակ անտառապահութեան և կաթնատնտեսութեան:

Երեսնայ նահանգումն է Սևանայ պատմական չնախարհիկ լիճը, որ իր համադամ դարմանողան ձկներով բարօրութեան և առևտրականութեան մեծ աղբիւր է, թէպէտ տակաւին դա էլ դեռ շատ կողմից, ինչպէս այդ նահանգի միւս բնական հարստութիւնները — մնում է չամպէտս: Կողքաջ և Նախիջևանի հրեղարեան աղահանքերը դեռ ևս շատ տահմանափակ շրջանում են արտահանվում, թէպէտ իրանց գերազանցութիւնով կարող էին շատ ուրիշ աղերի հետ մրցել և վաճառուել շատ հե-

ռաւոր շուկաններում: Սևանայ շրջակայքում գտնուած քարածուխի խաւերը դեռ լոյս աշխարհ չեն տեսել... Բնական անտառներ այս նահանգում քիչ կան՝ Գառնիի ձորերում և Վալոյ ձորում, բայց այդ պակասը լրանում է արհեստական կամ տնկովի անտառներով, որոնք սիւռւած են ամբողջ Արարատեան դաշտավայրի գիւղերի շրջականներում: Այս էլ պէտք է նշել աւել, որ շատ բերքեր՝ բացի այն, որ ալստեղի կլիմայի և հողի արդաստնութեան պատճառով շատ աճող և բերմաւոր են, նոյնպէս իրանց տեսակի ընտրութիւնով՝ շատ աւելի գերազանց են քան միւս նահանգներում. օրինակ՝ դեղին և կարմիր, անկորիկ, մեղրածորան չամչի խաղող, սահաղի, խստոր, կարմիր, չաթալ գլուխ, գառան տմակ և ալ տեսակ խաղողներ չկան Կովկասի ոչ մի գաւառում. այդ օրինակ խաղողներ կան միայն մեր տէրութեան սահմանից դուրս հարաւային երկրներում՝ Պարսկաստանում և Տաւկաստանում: Առողջապահական կողմից էլ այս նահանգը Անդրկովկասում նշանաւոր է, սրա մեծ մասը բերրի, ջրառատ լեռներ են պատուական օդով. իսկ տափարակ մասը, որ լիքն է մեծ և փոքր գիւղերով՝ չնայած տաքին, առողջարար է օդը, եթէ չկա ճահիճներ, որոնց չորացնելով՝ փորձուած է, շատ տեղեր օդը թողել է իւր վնասակար աղբեցութիւնը: Վերջապէս այս նահանգն է ամենագեղեցիկը իր բնութեան հրաշալի տեսարաններով ամբողջ Կովկասում. բաւական լիճի վիշել միայն Արարատի հրաշափառ տեսքը, Արագածի և Արաքսի նաղելի պատկերը, Սևանայ լճակի զիւթիչ ափերը, Արիճալի գեղանկար հովիտները և այլն:

Այդ առաւելութիւններովը հանդերձ՝ եթէ այս նահանգը ծաղկաւ գրութեան մէջ չէ՝ կան մի քանի ծանրակշիւ պատճառներ:—Երկրբ ուսումնասիրուած չէ, անճանաչ են նրա բնութեան արդիւնաբերական ոլթերը և անճանօթ են նրա ժողովրդի անտեսական կարողութիւնները: Փութքերը, մանաւանդ քիւրդերը՝ թափառական կեանք վարելով, խոյս են տալիս մտաւորական աշխատութիւնից՝ մահացու համարելով այդ իրանց

համար ու չեն դադարած գող-աւաղակարարուց, սանձարձակ կեանք վարելուց, ուստի չկալ կատարեալ ասպանութիւն: Գիւղական դպրոցների վերին աստիճանի դպալի պակասութիւն է. օրինակ Նոր-Բաղաղէզի գաւառը, որ լիքն է հալ և թուրք խիստ բաղմամարդ գիւղերով, կալ միայն մի դպրոց Զօղ թուրքի գիւղում, ուր կալ միայն 30 աշակերտ, իսկ այդ գիւղը չորս հարիւր տուն բնակիչ ունի: Չկալ դեռ ևս և ոչ մի մասնագիտական դպրոց այս նահանգում՝ ոչ ալգիպանութեան կամ գիւնգործութեան, ոչ երկրագործական, ոչ անասնապահական կամ կաթնատնտեսական, ոչ շերամապահական և ոչ այլ: Նահանգի դանադան մասերը ոչ մի ցարմարաւոր ճանապարհով կապուած չեն կենդրոնի կամ գլխաւոր և միակ խճուղու հետ: Սեանայ լճի վրայ չկալ մի կատարեալ նաւահորդակցութիւն և բեռնակրութեան համար լաստեր են և մակուկներ: Տափարակում, Արաքսի հովիտներում, անբաւ հողեր մնացած են խոպան՝ չուղուած լինելով: Նահանգի ունեւոր հայերն աւելի հակուած են վաճառականութիւնով շահեցնելու իրանց գումարները, քան երկրի բնական հարստութիւնները մշակելով:

Այդ ամենի դէմ կարելի է մի քանի միջիթարական փաստեր փշել, որոնք յուսադրական նշմարներ են, թէ չուսում պիտի սկսի ծաղկել այդ նահանգը. օրինակ, Կառավարութիւնն արդէն սկսած է ուսումնասիրել այդ աշխարհի բնութեան հարստութիւնները և գիւղական տնտեսութիւնը. չափւում են ու կարգի կանոնի ենթարկւում ընդարձակածաւալ արօտները և քննւում է տեղական անասնապահութիւնը՝ ցեղերը լաւացնելու և կաթնատնտեսութիւնը դարգացնելու համար: Երեւոյն ևն արդէն մի երկու մասնաւոր գիւղատնտեսներ և գիւնգործ՝ Նւրուպաւում ուսած, որոնք արդէն սկսել են դործել, չլս կալ որ գրանց էլ կընհատեն ուրիշները և գուցէ կըբացուին երկրագործական և անասնապահական դանադան ճիւղի վերաբերեալ դպրոցներ: Խնդիր է ցարուցած միջքանի նոր առուներ հանելու անջրդի դաշտերը ոռոգելու համար: Արդէն վճռուած է և գուցէ

սկսած երկու նշանաւոր խճուղիներ շինելու: Մէկը Նոր-Բաղաղէզից Սեանայ հարաւ-արեւմտեան ափով և Վալոց ձորով մինչև Հին-Նախիջևան, որով այդ քաղաքի գաւառից և Պարսկաստանից եկողների և կարավանների համար դէպի Թիֆլիսի երկաթուղին ճանապարհը պիտի կրտուի մինչև հարիւր վստեն վերատ. երկրորդ խճուղին Երևանից Արաքսի հովտի և այդտեղ եղած բազմաթիւ գիւղերի միջով՝ մինչև Հին-Նախիջևան, Զուղա, Օրդուբաժ, Ագուլիս: Մի երրորդ ցարմարաւոր ճանապարհ էլ մտադրութիւն կալ շինելու Նոր-Բաղաղէզի արօտները Արաքսի տափարակների հետ կապելու համար: Թուրքերի գիւղերում այս տարի բացուած են էլի միջքանի դպրոցներ. պիտի ենթադրել, որ նոնք կըլինին և հայերի գիւղերում. իսկ քրդերը կամաց-կամաց զսպւում են. օրինակ երկու տարի է, որ քրդերից առնւում է նշանաւոր հարկ լեռնալին արօտներից օգուտ քաղելու համար, որ առաջ նրանք չէին վճարում: Ի վերջոյ կարելի է այս էլ աշխուշանել, որ Հայր Ալիշանը, արդէն սկսել է այդ պատմական նահանգի գեղեցիկ տեսարանները և հնութիւնները պատկերացնել և հնախօսել իր՝ լոյս տեսնելիք «Արարատ» խորագրով երկի մէջ՝ նման «Շիրակի» և «Միսուանի»:

Վերլիմնող փշելով այս նահանգի ձոխութիւնները՝ մեր նպատակն էր հաղորդել ընթերցողներին հարեանցօրէն միջքանի նկատողութիւններ՝ Երևանեան նահանգի, Նոր-Բաղաղէզի գաւառի լեռնալին արօտների միայն մի մասի և այնտեղ ամարանոց եկող, անասնապահութիւնով պարապող ժողովրդների կենցաղի մասին՝—չաջորդ նամակով:

ն.

ԱՐՈՏՆԵՐ

եղամայ ծովակի շուրջը շատ քիչ տեղ է լարմար երկրագործութեան. Սեանը պարփակող լողնածործոր և հովտաշատ բազմաթիւ սարերը և լեռները ամառնալին արօտներն են: Արաքսի և Կուրի տափարակներից մինչև Սեանալ ափերը բարձրանալը՝ մի օրուալ ճանապարհ է. լիճը գտնվում է բազմապումարտակ լեռների բարձրութեան վրալ, հիւսիս-

արևմուտքից՝ հարաւ-արեւելք երկալն ընկած մի անագին փոսի մէջ՝ վեց հազար ու մի քանի հարիւր ոտնաչափ բարձր: Լճի արևելեան ուղղահայեաց ապառաժոտ ափերը անբեր են. հարաւային կողմը բաւական դաշտալին է. ալտեղից են սկսվում գիւղերը, որոնք մօտ առ մօտ շարունակվում են մինչև հիւսիսային ափերը. ալդ հողագործութեան լարմար ջերտը՝ որ պատում է լիճը երեք կողմից՝ ունի լալնութիւն 5—15 վերստ. Սեանալ երկարութիւնն է վաթսուն վերստ, ամենալալն տեղը երեսուն վերստ: Լճի մէջ թափվում են չորս կողմի սարերից շատ առուակներ, որոնց նշանաւորներից մինն է Աղիաման կամ Սլրի գետակը. ծովակի ջուրը քաղցրահամ է և միշտ պարզ. նրանից հնուց հանած է մի առու, որ գնում է թափվում Հըրազդան կամ Զանգի գետը: Սեանալ արևելեան և հարաւային ափերն ուղալիք են. իսկ արևմտեան հիւսիսային եզրերը կը տըրտուած են և կաղմում են բաղմաթիւ նալելի մանրանկար ծոցեր և հրուանդաններ: Լճի մէջ հիւսիսային կողմում՝ կալ մի

փոքրիկ կղզի, որի վրալ կան մի քանի հին վանքեր. ալտեղ աղբում են մօտ երեսուն վարդալետներ:

Հալկաղեան Գեղամ իշխանը չորս հազար տարի առաջ տէր գառնալում ալս ծովակը չըջալատող նահանգին, սկիզբը դրաւ ալտեղի հալ աղգարնակութեան, որ ծաղկեցաւ շատ և հարստացաւ քաղաքներում ու շատ աւաններով. երկու հարիւր տարի առաջ թրքերն իրանց աւերիչ արշաւանքների միջոցին՝ երը նոր տեղեր էլն փնտում իրանց աղբուտի համար՝ իսպառ ջարդեցին ալս նահանգի հալերին, քանդեցին քաղաքներ ու աւանները, և նրանց աւերակների վրալ հաստատեցին իրանց բնակութիւնը մինչև ալսօր: Սալալն ալս դարաւ սկզբում, ալդ գիւղերից շատերը կրկին հալացան. երը ալդ կաղմերից տեղի տուաւ Պարսից իշխանութիւնը և տարածուց Ռուսաց տիրապետութիւնը. ալն ժամանակ լիշեալ գիւղերի շատերից թուրք բնակիչները դաղթեցին Պարսկաստան. թափուր մնացած՝ երբեմն հալական գիւղերը՝ կրկին վերաբնակուեցան հալերով, որոնք եկան Տաճկաստանից, ալտեղ անդորրութիւն և հանգիստ գտնելու՝ նեղուած և ծիւրուած օսմանցիների կեղեքումներից: Ալդ կրկին հալացած գիւղերն են՝ օրինակ՝ Փաշաքեանդ, Օրդակլու, Նոր-Բալաղէդ, Դուլալի, Բաշքեանդ, Թաղաքեանդ, Հաթամ-խան, Վալի-աղալու (հնում Զորագեղ), Գեօլ, Վերին և Ներքին Աղիաման, Վերին և Ներքին Ղարանուլ, Ալիուլա, Քեօլանի-Ղալան, Զօլա-խաշ, Կոխ-Բուլախ, Զաղալու, Բասար-քեշար և ալ շատերը. դրանց հին անունները լալնի չեն: Նոր եկուոր հալերը գտան իրանց աղգակից պալերի աշխարհը տակն ու վրալ արած, եկեղեցիները կործանած և նրանց գերեզմանները պղծած: Իսկ ալն հին հալական գիւղերը, որոնք մինչև հիմա թրքարնակ են մնացած՝ օրինակի համար են. Հալի-Մոխան, Ղզըլ-խարաբա, Ալրի-վանք, Ղզըլ-վանք, Թաշքեանդ, Սարի-Եակուր, Շիշ-Կահալ, Զօղ, Մաղրալ, Ալուշալու, Շօրժալ և ալն: Ալդ բոլոր թրքարնակ գիւղերում միում են կիսականգուն Հալոց հալակալ տաճարները և գերեղ:

մանատներն ու անթիւ խաչքարերը: Ղզըլ-Վանք գիւղի եկեղեցին, որ է հին դարերում հռչակաւոր Մաղինեաց վանքը, ձեռք է բերել մի վարդապետ՝ բաւական նորոգել է և ահա ութ տարի է պահպանում է, միայնակ ապրելով թուրքերի մէջ. իսկ Զօղ գիւղի գերմանաչէն եկեղեցին պահպանում է մի թուրք՝ քելբալալի՝ վարձատրութիւն հաւաքելով հաւ ուխտաւորներին և ճանապարհորդներին. նա մտադիր է դիմելու Ս. Էջմիածին, որ իրան ուժիկ նշանակին, որ պահպանում է մի հայկական հնութիւն և մի քրիստոնէական տաճար: Թրքաբնակ Ալբի-Վանք գիւղում կան երկու գեղեցիկ եկեղեցիներ՝ կառուցած մի երկար հրուանդանի ծալքին, որոնց պատերին են բաղխվում լճակի վճիտ ալիքները. նրանք շատ չնչին փնաս են կրած ժամանակների ընթացքում և իրանց ծովահայեաց դիրքով մի զմայլելի պատկեր են կազմում: Շատ երկար կըլինէր, եթէ մէկ-մէկ փշէի թրքերի գիւղերում գտնուած հայկական հնութիւնները, Ազատ քաղաքի մնացորդները, կարվանսարանները և այլն և այլն: Վերը փշած հաւ և թուրք գիւղերում կան նոյնպէս մեծ գերեզմանատներ, որոնց մի քանիսի մէջ կան առանձին դամբարաններ. տապանաքարերը գեղաքանդակ խաչքարեր են, մեծ արաստուղ վէմերի վրայ կանգնեցրած. գրանց թիւը ամբողջ գաւառում հաւնում է մի քանի հազարների, չհաշուած այն՝ որ դարերով դրանց՝ թուրքերը գործ են ածել և շարունակում են բանացնել իրանց տների շինութեան համար: Խաչքարերը զբաղեցնում են սահմանադրութիւններում, բարձր սարերի վրայ, ճատընվում են սահմանադրութիւններում, զանազան կէտերում և այլն: Այդ անթիւ խաչքարերից ամենանշանաւորն է Զօլա-խաչ (մեծ կամ երկար խաչ) գիւղի հռչակաւոր հսկա խաչքարը, որ միապաղաղ վէմ է երկու սաժէն բարձրութիւնով, մի սաժէն լայնութիւնով, արշիւնուկէս հաստութիւնով, ամբողջապէս զարդարուած քանդակներով և արձանացած նոյնպէս միապաղաղ վիթխարի պատուանդանի վրայ: Այդ խաչքարին է և գիւղը ստացել իր անունը: Առաւել ուշադրութիւն են գրաւում խաչքարերից ա-

ւելի հնագոյն քառանկ տապանաքարերը, որոնց վրայ չկալ ոչ խաչի նշան, ոչ գիր, այլ քանդակուած են զանազան պատկերներ, որոնք ներկայացնում են այն ժամանակուայ հայերի կեանքը. օրինակ այդ պատկերների վրայ տղամարդիկ կրում են սաղաւարտներ բաշով, նետ և աղեղ, վահան նիզակ. աղտեղ դուրս են բերուած զանազան հանդէսներ, ընտանեկան պատկերներ, անօթներ, գործիքներ, շինութիւնների ձևեր, ալլեգորական պատկերներ և այլն և այլն. աղտեղ դուրս բերած կանանց զլխի զարդերը մի տարօրինակ տարազի են: Այդ քանդակները ի հարկէ կոպիտ ձևով են փորագրած, բայց պատահում են և բաւական գեղեցիկ ճաշակաւորները. օրինակ ես տեսայ Մաղինեաց վանքի դռան ճակատին՝ ներսի կողմից՝ մի մեծ քարի վրայ մի կատաղարար վաղող ձիւռ պատկեր, որը ալնքան ճարտարագեղ քանդակ էր, որ կարելի էր մտածել թէ հին Ատտիկէի Աթէնքից էր գողցուած աղտեղ դրած: Եթէ ամբողջ գաւառում գրտնուած այդ անթիւ տապանաքարերի վրայի պատկերներից գտնէ մի երկու հազարը զանազան տեսակի ուսումնասիրութիւն և օրինակները հանուէին՝ կարելի էր մօտաւորապէս շատ հին դարերի հայերի կեանքը իմանալ: Մի քանի գերեզմանոցներում կան քարէ ձիարձաններ բնական մեծութիւնով միակտոր, որոնցից երկուսը կան կանգուն մինչև հիմա. մէկը ալբի (Ալբի-ջա) գետի ափին, Արդու-հասարի ստորոտում, միւսը Զաղալու գիւղի մօտ մի բլուրի վրայ: Արդու-հասարը մի հրաբխալին գմբեթաձև սար է 9300 ոտնաչափ բարձրութիւնով Աեանի հարաւալին կողմը. դրա գագաթի վրայ կալ մի մեծ փոս, որ է հանգած հրաբխի բերանը. այդ փոսի մէջ գոյացել է ալժմ մի գեղեցիկ լճակ՝ կանաչ ափերով, որոնց վրայ կան մի քանի շիրիմներ. դրանցից մէկը գետնափոր է և խորանալարի, ուր ուխտի են բարձրանում անասնապահ ժողովուրդները, ոչխարի հիւանդութեան ժամանակ: Այդ լեռան գէմուղէմ Գիտ-Վանքի սարի գլխին նոյնպէս կան շիրիմներ և աւերակներ, որոնց ես միայն գիտակով նայեցի, այն օրը ցուրտ լինելու պատճառով երկիւղալի էր բարձրանալ:

Աղ-դաղի մօտի բարձրութիւններում՝ մի սուր սարաւանդի կողի վրայ կանգնած կան երկու ընական մեծութիւնով մարդու քարէ արձաններ. որոնք երևում է՝ կռապաշտութեան դարերում աղտեղ արօտների շահապետ—պաշտպաններն են եղած: Գրանցից քիչ հեռու Աղ-դաղի վնայատ կատարների մօտ՝ մի հին անշուք գերեզմանոցում կան երկու անագին զանաձև գերանների նման երկար ընկած՝ անշուշտ գերեզմանաքարեր՝ 5 արշին երկարութիւնով, որոնց վրան կան զանազան նշանադրեր. այդ հսկազ վնամարձաններից մինը՝ մի քուրդ աղա կանգնեցրել է իր վրանի մօտ. նրա տակին ձգում է մի փոքրիկ գորգ և աչնուղ «նամազ»—աղօթք է անում:

Արդ, Սեանի չրջապատն է միաջն կազմում գրեթէ ամբողջ Նոր-Բաղաղէի դաւառը, որի տարածութեան ամենամեծ մասը, այն է հարիւր քսան հազար օրավարը (դե ս ե ա տ ի ն) է ամառնային արօտներ, որից օգտվում են ոչ միաջն տեղալին ընակիչները, որոնց գլխաւոր պարապմունքն է խաչնարածութիւն և տաւարարութիւն, այլև երեսնի, Գանձակի՝ մասամբ Թիֆլիզի և Բագուայ նահանգների անասնապահները: Այդ մեծաքանակ արօտներն իրանց խոտի պատուականութիւնով և ջրառատութիւնով առաջին տեղն են գրաւում Կովկասեան արօտատեղերում, ուստի և Կառավարութիւնը ամենից շուտ իր ուշադրութիւնը դարձրեց դրանց վրայ՝ չափելու, ուսումնասիրելու և կարգի բերելու համար: Ամառնային և ձմեռնային արօտների տարածութիւնն է ամբողջ Կովկասում չորս ու կէս միլիոն օրավար:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

ըկրագործ ժողովրդի գոյութեան հիմքն է վարեհանդը. անասնապահութեան համար էլ համազօր նշանակութիւն ունին արօտատեղերը: Բագուայ նահանգի զանազան կողմերից, օրինակ Ջաւաթի գաւառից, հեռաւոր Պարսկախն սահմաններից՝ Մուղանի լաջատարած դաշտավայրից՝ ամբողջ մի ամիս լամբաքալ ուղևորութիւնով՝ գալիս են անասնապահ ժողովուրդները Հին Գեղարքունիքի—Նոր-Բաղաղէի լեռների արօտները՝ իրանց կենդանիները՝ երկու-երեք ամիս այդ հովուստուն խոտաշատ վայրերում բուծանելու համար. ապա մօտ մի ամիս կրկին ճանապարհորդելով վերադառնում են իրանց ձմերոցները: Այդ դեռ բաւական չէ. նոյն իսկ արտասահմանից՝ Տաճկաստանից՝ տեղական անասնապահները՝ սահմանակից ռուսահպատակ քրդերի հովութիւնով, վերջիններիս որոշ վարձատրութիւն տալով՝ ուղարկում են իրանց մեծաքանակ նախիրները՝ Գեղարքունիքի—Սեանայ չրջակայ արօտներում արածելու ամառային երեք ամսին: Արդ, երբ մենք աշխատում ենք ճանաչել վաճառաշահ հարուստ քաղաքները և լի ու բերրի երկրագործ գիւղերը, որոնց չրջապատող գեղաւկար ընդարձակ արտերը և մեծ ագիւնները տալիս են մեզ ճերմակ հաց, ընտիր գինի և անուշ միրգ, նոյնպէս պիտի ծանօթանանք այն բարձր, միաջն խոտով ծածկուած լեռների արօտներին, որոնց շնորհիւ մենք ստանում ենք ուտելու միս և իւղ, որ հիմնական և մշտական սնունդն են մարդու համար հացից և գինուց չէտույ, այլև նրանք մեզ տալիս են պանիր, կաթ

մածուն, սէր ու հագնելիքի համար փափուկ բուրդ, տաք մորթի և պիրի կաշի:

Կան ժողովուրդներ, որոնք բացառապէս պարապում են անասնապահութիւնով. այդպէս են բոլոր քրդերը, որոնք վար ու ցանքի վրայ ոչինչ զաղափար չունին. նոյնպէս թուրքերի մի բաւական մասը անասնապահ է, երկրագործութիւն չունին. այդ տեսակ հալեր չկան ոչ մի տեղ. հալերը բացառապէս հողագործ են, այդ բառի ընդարձակ նշանակութիւնով. անասնապահութիւնը նրանց համար անձանօթ բան չէ, սակայն այդ պարապմունքը նրանց տնտեսութեան մէջ երկրորդական տեղն ունի և այդ մասի մէջ հալերը չափ չեն և մնացած քրդերից և թուրքերից ու չունին դրանց չափ հմտութիւն և փորձառութիւն անասնապահութեան մէջ: Եթէ դուք կամենում էք լաւ ընտիր ցեղական (ջինս) կրթութեամբ ձի, երկաթ, ճիւղ, կով, եղ, գոմէշ, ոչխար ունենալ՝ պիտի դիմէք թուրքերին և քրդերին. եթէ ուզում էք ձեր ապրանքը ջորիների և ուղտերի կարավաններով ճանապարհել՝ դիմեցէք միայն թուրքերին. եթէ ցանկանում էք պատուական և զմալելի զանազան բրդի գործուածներ ձեռք բերել՝ դորդեր, զանազան տեսակի կապերաներ և ալն՝ դիմեցէք թուրք և քուրդ կանանց ձեռագործներին: Մեր երկրում վաճառահանվող իւղն ու պանիրը գրեթէ գլխովին թրքաբնակ և քրդական արդիւնաբերութիւն են. ալսպէս է հալերի վիճակը ամբողջ անդրկովկասում անասնապահութեան մէջ: Քրդերը՝ կարելի է ասել, բացառապէս խաշնարած են, գրեթէ միայն ոչխարապահութիւնով են ապրում. այդ մասի մէջ նրանք վարժ են և համբաւ ունին. այդ է նրանց տոհմական պարապմունքը. թէպէտ կան որոշ քրդական ցեղի պատուական եղ, կով, լաւ մարդուած ձի, բայց դրանցով քրդերը զբաղուած են աչքբան, որ իրանց առտնին հարկաւորութիւնները լցուցանեն: Թուրքերը ոչխարաբուծութեան մէջ քրդերի հետ մրցել կարողանալուց զատ՝ առաջին տեղն են բռնում տաւարապահութեան մէջ. ձիատաժութեան և ուղտապահութեան մէջ նրանք

ախուրան չունին իրանց դէմ. թուրքերը վերջապէս կարող են համարձակ մենալաճառ համարուել խոշոր կենդանիների առևտրում: Հիմա դժուար չէ հասկանալ, որ չիշած Գեղարքունիքի—Նոր-Բայազէդի անուանի մեծատարած արօտները՝ համարեա ամբողջապէս թուրքերի և քրդերի ձեռքի տակն է. ուստի այդ արօտների մասին խօսելիս՝ չի կարելի նախ չիշել և մի փոքր ծանօթանալ թուրքերին և քրդերին և ապա անցնել հալերին, որ է նամակիս բուն նպատակը:

Անասնապահ թուրքերը, որոնք երկրագործութիւնով չեն պարապում, կոչվում են էլսի, այսինքն թափառական կեանք վարող, այդպէս են և բոլոր քրդերը. դրանց մի մասը ամբողջ տարին վրանների մէջ է ապրում, որովհետեւ հաստատ ձմերուցներ չունին, այլ ամեն մի տարի ստիպուած են ձմեռալին տեղեր կապալով վեր առնել զանազան կալուածատէրերից. իսկ որոնք որ ընդ միշտ ստացած ունին ձմերուցներ, ուր ամեն տարի նրանք անց են կացնում հովտեմբեր, գեկտեմբեր, լունուար, փետրուար ամիսները՝ չինած ունին հաստատ բնակութիւններ—տներ, գոմեր. սրանք էլ ապրում են Թաղթա-դափի—այսինքն ալնալի տների մէջ ապրող, որոնք ունին դռներ, փալտէ, տախտակէ դռներ: Շարուրի մեծ գաշտում, Արաքսի հզերում ապրող քրդերը և անասնաբուծ թուրքերը ամենքը ձմեռը ապրում են տներում, որոնք գիւղի կերպարանք և անուններ ունին, օրինակ. Սարաչլու, Քեարիմբալու, Բօրալան, և այլն և այլն. կան թուրքի գիւղեր, որոնց կէսը հողագործ անասնապահ են, իսկ կէսը միայն անասնապահ. օրինակ Սարդարալի, Օրթլու-Թաղաքենդ, Զէչլա, և այլն և այլն:

Ձմեռանոց տեղերին թուրքերէն ասում են Ղըլաղ կամ Արան. ձմեռը խոշոր անասուններն՝ կով, եղ, ձի՝ պահում են տներին կից գոմերում կամ գետնափոր պատուարաններում, որ ասվում է զաղմա. իսկ մանր կենդանիներին պահում են մարդիկների բնակութեան տեղից տարակալ՝ հէնց նոյն իսկ ձմեռալին արօտատեղում. պահպանում են նրանց հովիւները,

ոչխարների չատուկ ձմեռատեղին կոչվում է եաթաղ կամ աղալ եաթաղ նշանակում է հանգչելու տեղ, իսկ աղալ նշանակում է պատտպարելու տեղ: Շատ եաթաղներում ու աղալներում շինուած են որջերի պէս գոմեր, կամ փարախներ, ուր անց են կացնում գիշերները ու պինդ ցուրտերին հովիւները իրանց հօտերով: Կազ գետնատները կոչվում են սրխանա, իսկ Մուղանում շատերը միաջն մի որևէ տեղ պատում են եղեգնից զործած ցանկապատով, ուր բացօդեայ լսի ցուրտ քամուց միահաւաք պաշտպանվում են հօտերը: Կազ եղեգնոցներն էլ կոչվում են քարասիա:

Անասնապահ փողովրդներից նրանք, որոնք ունին արքունական ձմերալին արօտատեղեր, վճարում են գանձարանին օրավարին 10 կոպ. իսկ որոնք վարձում են մասնաւոր կալուածատէրերից՝ տալիս են ոչխարաղլուխ 5-ից մինչև 50 կոպէկ:

Յածր ղաշտավալք ձմերոցներում, երբ եղանակը սկսում է տաքանալ ու տափարակները սկսում են ծածկուիլ նոր խոտի կանաչ ծիւրերով ու ծաղիկների բողբոջներով, աչն ժամանակ անասնապահ փողովրդները վեր են առնում իրենց վրանները, բոլոր ունեցած-չունեցածները, խոշոր անասունները, դուրս են գալիս ձմերալին խրճիթներից ու գնում են երբեմն իրանց գիւղերից բաւական հեռու գտնւող ոչխարների փարախատեղին — եաթաղ կամ աղալը: Կազ տեղ մի ամիս կամ ամսուկէս մնալով սկսում են կամաց բարձրանալ դէպի սարերը: Փարախատեղերում մաքրի ոչխարները փետրուարի վերջին, մարտի սկիզբին ծնոտում են իրենց գառները, և մինչև լեռները դնալու միջոցին հասնելը բաւական մեծանում և ուժովանում են աչ վերջինները:

Ապրիլի առաջին թուերից անասնապահները իրանց ընտանիքի բոլոր անդամներով, հօտերով և նախիրներով՝ հեռները առած իրանց բոլոր կարողութիւնը՝ խումբերով, խալտարողեա կարաւաններով հեռոճհեա բարձրանում են դէպի լեռնալին ամարանոցները, որ թուրքերէն ասվում է եպլաղ: Սարը դնացող խումբերը կամ կարաւանները ասվում են էլ կամ քօշ: Երկ-

րագորկ թուրք անասնապահներին ընտանիքի միաջն մի քանի անդամն է գնում սար, մնացեալները մնում են ցանքսերի ու աչքիների հողսը քաշելու, դրանք սարն են տանում տնային կահ կահարասիքից աչքսան միաջն, որքան անհրաժեշտ է ամարանոցում:

Սարը դնալիս ունեւորները ամենալաւ ձիերը զարդարում են, որոնց վրալ նստում են իրենց ամեն պճրածներով ծածկուած մանկամարդ հարսները և աղջիկները, բեռնակիր ուղտերին էլ զարդարում են զանգուլակներով և երփներանգ փրնջերով և ուլունքներով: Նալած ձմերոցից մինչև ամարանոց եղած տարածութեան՝ աչք ճամպորդութիւնը տեւում է մէկ օրից մինչև մի ամիս: Լեռներում ամբողջ մի գիւղի համալք միասին կամ 5, 10, 20, տուեն միասին ունին վեր առած որոշ արօտատեղի, որ ասվում է իւրտ, ամեն իւրտ կատուկ անուն ունի, ամառնալին արքունական արօտատեղի իւրաքանչիւր օրավարի համար գանձարանին տալիս են հարկ 15 կոպէկ: Ամեն արօտատեղում-իւրտում՝ եղած մի խումբ վրանները ասվում է օրա, իսկ Նոր-Բաղաղէդի հալերը ասում են զօղա կամ զօմա: Ամենից առաջ Գեղարքունիքի լեռներն են դուրս գալիս քրդերը, որոնք մի ամսաչափ արածացնում են իրենց հօտերն ու նախիրները հալերի ու թուրքերի արօտներում, մինչև սորանց գալը, որ գալիս են ուշ, մալխի վերջին, չուեխի սկզբին: Ապա սկսում են նրանք (քրդերը) անցնել իրանց արօտատեղերի ստորին և հետզհետէ ձիւնի քաշուելը բարձրանում են մինչև ամենաբարձր լեռների գլուխները, ուրտեղից օգոստոսի կէսին կամաց-կամաց իջնում են: Քրդերն ասում են. «Բարձր լեռների կատարները գանգատի ելան Աստծու առաջ և առաջին, դու հովիւներն ու դաշտերը լցրիր մարդիկներով, իսկ մենք մնացինք անտէր: Աչն ժամանակ Աստուած սարերի գագաթների աղերսը լսելով՝ նրանց համար էլ ստեղծեց քրդերին»:

է.

ՄՆԱՅՈՐԳՆԵՐ

Նացորդներն են այժմու հայերը՝ մի արդէն վաղուց քաղքաջուած ամբողջութիւնից. հիմա կան միայն նրա մասունքները, նշխարները: Եւ ուր չէ ցրուել նրանց կատաղի՝ անաղորոշ մրբիկը:

Սեանայ շուրջը—Գեղարքունիքում, այսինքն Նոր-Բաղաղէղի գաւառում, սփռուած հայազգի մնացորդները՝ բաղմաթիւ մեծ-մեծ հայկական գիւղերի մէջ, որոնցից մէկը՝ Նոր-Բաղաղէղը, որին տեղացիները յորջորջում են Գաւառ, 25 տարուց ի վեր վերակոչուած է քաղաք՝ իր 1500 տուն բացառապէս հայ բնակիչներով,—գտնվում են վերին աստիճանի անմխիթար դրութեան մէջ մտաւոր կողմից. սրովհետեւ այդ մի քանի բիւր հազարը ունին միայն մի դպրոց Նոր-Բաղաղէղում 100 աշակերտներով. այդ կենտրոնավայրում չի նստում գոնէ մի լուսաւոր վարդապետ որ չըջէր և իր քարոզութիւնով ալդ տեղի խաղախաւար ժողովրդին հասկացներ ուսման կարեւորութիւնը: Եւ այդ մոռացուած բաղմահայ, ամենատղէտ գաւառը էջմիածնի թեմումն է:

Նոր-Բաղաղէղը գտնվում է Սեանայ արևմտակողմը ծովափից 6 վերստ հեռու մի նեղ հովիտիկում Գաւառ անունով գետի ափին. տները կաւաշեն են խառն հրաբլիսային կարմիր ու սև քարերով, տափակ կտուրներով. կան շատ երկչարկանի վաղիչ աշակերտ տներ. երկու հայոց եկեղեցի, մէկը հին, տձև և կաւաշեն, միւսը նոր, քարաշեն. մի հասարակաց շտամարան, մի նորատունկ պարտեզ. կառավարչական արական դպրոց 60 աշակերտներով. եկեղեցական երկսեռ Հայոց դպրոցներ 120 տղաչ աղջիկ. մի փոքրիկ գրատուն ընթերցարանով: Գետի վրայ կառուցուած է մի նոր գեղեցիկ մեծ կամուրջ և մի մեծ օրինա-

կելի ջրաղաց, ուր բանում են մի քանի երկանաքարեր միաժամանակ: Քաղաքի օդը բարձր լեռնային առողջարար է, իսկ ջրերը «անմահական»: Քաղաքի շուրջը կան շատ հնութիւններ, աւերակներ, այդտեղ մի բարձր գիւք ունեցող տեղ, փոքրիկ սարահարթ՝ կոչվում է «Պաշերի դար», վասն զի լիքն է վիմարձան կանգուն խաչքարերով. դրա մօտ կան պատուական աղբիւրներ, բանջարանոցներ, հովանաւորուած բարդի և ուռի ծառերով. «Պաշերի դարն» է ժողովրդի առաջին դրօսատեղին:

Քաղաքի չորս կողմը և շատ տների բակերում գտնվում են կալեր, մարագներ. կանգնած են խոտի, կտաւատի և հացաբոլսերի դէղեր. ամեն գաւթում կան կուրի ահագին կանոնաւոր դարձած կոյտեր, որոնց տեղացիները անուանում են ամրոց իսկ կուրին՝ ցան. պատրաստած, կտրտած ու դիզած կուրի կտորները ասվում է փթիր, իսկ այնպէս ընկած չորացած կուրի կրտորները ասվում է դարթ. այս կողմերում առհասարակ կերտկուրը եփում են և հացը թխում ցանով վառած թոնիրներում. դործ են անվում կաւից շինած կաթսաներ, որոնք կոչվում են պտուկ, աւելի խոշորները՝ կձուձ. հայերի գործածած խնոցիներն էլ մեծ մասամբ կաւից են, սակաւ փայտի. թուրքերը բացառապէս փայտի խնոցիներ են բանեցնում, իսկ քրդերը զխաւորապէս կաշիից շինած տկաձև խնոցիներ: Քաղաքը՝ ի բաց ատած ունեւորների լարմարաւոր տները՝ թէ արտաքին կենցաղաւարտութիւնով նման է չըջակալ հալ գիւղերին. իսկ հայկական գիւղերը զանազանվում են թուրքերի գիւղերից նրանով, որ աւելի լաւ տներ ունին և գիւղերին կից կան բանջարանոցներ և ծառեր: Այդ բանջարանոցներում հայերը ցանում են տնային պիտուքի համար բոլկ, բաղուկ, գետնախնձոր, կաղամբ, մի քանի ալ կանաչիներ և կանեփ. կանեփի սերմերից (հատիկներից) հանում են ձէթ, իսկ ծնօտից՝ հիւսում են թուկեր: Բանջարարոցներին կից կան փոքրիկ ծառատառաններ, բաղկացած գլխաւորապէս ուռենիներից: Ատաղծի փայտ բերում են այս կողմերը Գիւրիջանի և Արցախի խօթալ Վանքի կամ Տաք-

Ջուրի անտառներից: Նոր-Բալադէդը կապւում է 30 վերստ հասարակ կառքի ուղիով Երևանից մինչ Երկաթուղու Աղստաֆայե կապարանը գնացող խճուղի մեծ ճանապարհի հետ արևելեան կողմից Ելենօվկալ ուստ աւանի փոստային իջևանում:

Գեղարքունիքի հայերի ընդուն մաքուր է՝ նման Արարատեան բարբառին, ալ և ունի իր մէջ լոգնաթիւ շատ հին բառեր և ոճեր, որոնց մեքը կարծում ենք այժմ իբր թէ միայն գրաբառում կարելի է գործ ածել. օրինակ՝ գէնել, բարելից, մաուր, նախորդ, չուշիկ, նախիր, դար, արօտ, կոն, ծաղրերես և այլն և այլն. էդ ոչխարին ասում են՝ ստերմ. ստերմը երբ առաջին անգամ ծնում է գառը՝ կոչւում է մարի. արու. երկու տարեկան ոչխարին ասում են կաւր կամ շիշակ. կրտած ոչխարին ասում են հոգամ. հորթը երկու տարեկան լինելուց փտոց կոչւում է երինջ, եթէ էդ է, իսկ եթէ արու է՝ արջառ և այլն և այլն:

Այդ ընտելութեամբ ման գալիս՝ ես խնդրում էի, անթիւ ծաղիկները և խոտերը ցոյց տալով, որ նրանց անուններն ինձ ասէին. ահա ձեռատնտրիցս առաջ եմ բերում մի քանիսը տեղացիների ասած բոյսերի անունները: Նրեքուկ, վալրի կտաւատ, աղբրան-արիւն. որձ-խոտ, ցորնուկ-խոտ, սեռիկ (խոտ է), կապոյտ ծաղիկ, կակաճ, հաղար-գարուն, գազ, սղոցիկ, ուրձ, վալրի սոխ, ալի, գելարոխ, օչինդր, կապտախոտ, ձախիկ, պեթանիկ, սաւղուկ, շերտիուկ, եղան ընդու, ողորմակոթ, թուփ-խոտ, կոնձ-օձ, թորթոռիկ, ասաղ-փուշ, գեղաւեր-փուշ, եղընջ, եղջրիկ, սուտ համեմ, ցնկան ծաղիկ, լողակի ծաղիկ, մոռ ծաղիկ, սանդալ, մանդակ, վարդէնիս, աղապանք, շաղկմուկ, կաթնով փուշ, կաշ, սիբիխ, ճնճղապաշար, հացուպանիր, տէրողորմիկ, և այլն և այլն:

Նոր-Բալադէդը մի բացառութիւն է կազմում մեր երկրում. այդ քաղաքն ունի 12,000 օրավար քաղաքապատկան վարեւաճող, որ մշակում են նոյն իսկ քաղաքացիները. քաղաքում հաշոււ են աւելի քան 15,000 գլուխ խոշոր անասուն, բացի ոչ-

խարի հօտերը. քաղաքում կան աշակերտի հայեր, որոնք ունին 500—600 միայն կթի ոչխար, բացի գառները, շիշակները և այլն. տուն չկալ, որ չունենալ գոնէ 20—40 կթի ոչխար, մի քանի կով, մի երկու զոյգ բանուր եղ, գոմէշ և այլն:

Քաղաքը ունի նմանապէս երեք հազարն արօտատեղի տարերում ամառուալ համար, որոնցից մինը քաղաքային է, իսկ երկուսը կապալով վերցրած. ալս ամառ հասարակաց արօտում բացի միւս մանր ու խոշոր կենդանիներից՝ կալին արածող աւելի քան 800 միայն ձիեր, չհաշուած միւս երկու արօտներում և քաղաքում եղածը ու ալս հօտերն ու նախիրները, որոնց քաղաքի անտոնապահները, տեղ չլինելու պատճառով, ցրում են ամբողջ գաւառի հայերի մանաւանդ քրդերի արօտներում վարձով արածացնելու համար: Ալս ապրիլին չրջակալ գիւղերի բնակիչները գալիս են քաղաքացիների կովերի մի մասը տանում են ամառը պահելու և ամբողջ 5 ամիս պահելուց տալիս են կովատիրոջ 2 լիտր (24 Փ.) իւղ:

Քաղաքի տները վերջանալուց սկսվում են արտերը—վարեւաճողները, որոնք շուրջ տարածվում են մինչև 10—12 վերստ հեռու. արևմտեան կողմից, վարեւաճողերի գծից փտոց սկսվում են լեռնային արօտները, որոնք դարիվեր բարձրանում են գէպի բարձր սարերը. հայերի արօտները վերջանալուց աւելի բարձր սկսվում է քրդերի և թուրքերի արօտատեղը. ամբողջ գաւառում հայերի արօտները կից են իրանց վարեւաճողերին:

Մալիսին քաղաքացիներն էլ գիւղացիների պէս առած հօտերը և նախիրները սարն են բարձրանում, ի հարկէ ոչ զըլ-խովին, ալ որչափ անձ հարկաւոր է անասունների վրայ հրակելու և կաթից իւղ, պանիր, պատրաստելու համար: Հայերը իրանց բոլոր կեանքը հողագործութեան նուիրած լինելով, իրանց հօտերի պահպանութիւնը բացառապէս լանձնած են քուրդ հովիւներին. ալս գաւառում հալ հովիւներ չկան: Կան ուրիշ պատճառներ էլ՝ որ հայերը քուրդ հովիւներ են պահում, քրդերը կատարեալ հմուտ են խաշնարածութեան. չարքաշ են

վերջին աստիճանի. սրտոտ են և քաջ հօտը պաշտպանելու գահանները և աւաղակները դէմ: Քուրդ հովիւը իր ընտանիքի հետ միասին ստանում է հայերից ապրուստ. 20 ոչխարից մի ոչխար. մի թաղիք վերարկուի համար. բաւական բաժին խուզած բրդից. մի-երկու լիտր իւղ, պանիր, տրեխներ մի քանի զոլդ, շապկացու. իր ունեցած անասուններն էլ անվարձ արածացնում է հայերի արօտներում. թուրքերը և քրդերը իրանց հովիւներին դրա քառորդը հաղիւ են տալիս: Հայերից լինում են միաջն նախորդներ, գառնարածներ և այլն:

Հողագործութեան բերքն է այս գաւառում ցորեն և գարի, կաւաւատ և ձաւար. ցորենի առատութեան կողմից Անդրկովկասի մի նշանաւոր շտեմարանն է համարւում Գեղարքունիքը. ցորենը կազմում է նրա արտաքին աւետրի մի զլխաւոր ձիւղը կտաւատից պատրաստում են ձէթ, ուտելու և գիւղերում ճրագալուսի համար, ուր տակաւին նաւթի գործածութիւնը չի մըտել, նոյնպէս և արտահանելու համար: Ձաւարը ցանվում է զլխաւորապէս տնային պաշարեղէնի համար. ձաւարը ցորենի մի տեսակն է. ցորենի նման, կարմրեալ, բարակ և երկար, վտիտ ձևով. համով շատ անուշ է, նրանից ուտիտուալ և պատուալ քաշովի ու փլաւ են եփում և համարեալ բրինձի տեղ է բռնում այդ կողմերում. *)

Սեանայ լճի ձկնորսութիւնը և նրա առևտուրը բացառապէս Նոր-Բալաղէղցիները և չրջակալ հայ գիւղերի ձկնիկն է, նոյնպէս և լճի վրայ լաստապանութիւնը. թուրք գիւղացիները թէ առաջինով և թէ երկրորդով չեն պարապում և ձուկ սակաւ են ուտում. հայերը բացի բաւականաչափ զբամական շահը որ ստանում են ձկնավաճառութիւնից, նոյնպէս վերին աստիճանի ձկնակեր են. բոլոր տարին թարմ և աղած ձուկը անպակաս է նրանց տանից, թէ նախաճաշիկին, և թէ ճաշին և ընթրիքին:

*) Ուրիշ տեղերում այդ ձաւարին ասում են «ածար», իսկ ձաւար՝ ասում են ցորենից կամ ածարից աղացած կորկոտին:

Անոնաւոր ձկնորսութիւնը սկսվում է սեպտեմբերի 15-ից և տևում է մինչև դարունքի վերջը: Բռնող ձկներն են՝ իշխան, դեղաբրուն, կարմրախաղա, կողակ, բախտակ, բեղաւոր և այլն: Բացի լճից ձկնորսութիւնը լինում է և գետաբերաններում մեծ չափով ձկնով. այս վերջիններում գետը բաժանելով առունների, կապում են ջրի բերանը քարով և տիղմով, ապա քիչ ժամանակից գետի ընթացքը շրջելով, նրա սակաւաջուր հուններից ոչ թէ որսում են, այլ ուղղակի գրկալից հաւաքում են ձուկը և լցնում կողովները:

Վերը լիջած մի քանի ակնարկներից դժուար է հետեցնել որ Նոր-Բալաղէղը անասնավաճառութեան, ոչխարի, ցորենի և ձուկի վաճառականութեան կեդրոն է, և թէ այդ բերքերով ամբողջ գաւառը թաթաղուն-դեղուն բարեից է. ուրեմն կարելի էր ենթադրել որ վաւելուչ կեանք և մտաւոր ու տնտեսական բազմազարթութիւն պիտի ունենար այդ տեղի ժողովուրդը. սակայն ընդհակառակն այստեղ ժողովուրդը անշարժ մի կէտի վրայ կանգնած է. ոչինչ մտածութիւն և հոգս իրանց գիւղատնտեսութիւնը զարգացնելու կամ հոգնոր և մտաւոր կատարելութեան, անբան կեանք, մինչև անգամ բարոյապէս էլ փչացած, անընկճելի տգիտութիւն և խաւար՝ թաղաւորում են ամբողջ գաւառում:

Նոր-Բալաղէղ գաւառի նշանաւոր մեծ հայ գիւղերն են՝ որոնց արդէն մի անգամ չիցիցինք. Ծաղկունք, Յամաքաբերդ, Օր, դակլու, Փաշաքենդ—քաղաքին մօտ՝ նշանաւոր հնադարեան չեղեցիկով անխն և թագածեղ զմբէթով. Բաշքենդ—կէսը հայ, կէսը թուրք, մօտը մի սարի վրայ կանգուն մնացած վանքեր. Հաթում Խան—հնութիւններ, բեռնադիր արձանագրեր. Ձորադեղ մի գեղեցիկ ձորում, երեք հին եկեղեցիների սրտածմբիկ աւերակներով. Թաղաքենդ—հարուստ մեծ գիւղ—մօտը մի կանգուն հին եկեղեցի գեղեցիկաչէն. Գեօլ—ծովափեայ գեղեցիկ զիրքով. Աղիսման վերին և Աղիսման ներքին—ուր կան շատ խաչքարեր հնութիւններ և մի վիթխարի բազմասրահ փառահեղ աւերակ:

եկեղեցի. Զօլա-խաչ, Ղարանդուխ վերին և ներքին, Գեօղարարու, Ալուշալու, Ալիդուխ—մեծ հաչ գիւղեր. Կոխքուլախ—պատուական առատահոտ աղբիւրներով. Նօրաղուխ—չատ հնութիւններ. Զաղալու—ծովափնեալ, լաւ իշխան ձուկ որսալու տեղ. Բասար-քեչար մեծ կեղորոնական գիւղ՝ շուկայով և ալլն:

Ը.

ՀՕՏ ԵՒ ՆԱԽԻՐ

արը զնացող ժողովուրդները լեռնալին արօտներում բնակւում են վրանների մէջ. բացառութիւն են կազմում Գեղարքունիքի հաչ գիւղացիները, որոնք սարերում իրանց արօտատեղերում հաստատ տներ—խրճիթներ ունին շինած. դրանց անուանում են զօմաներ կամ զօղաներ: Զօմաների խրճիթները տեղական բարբառով կոչւում են հօլիկ, որ կընշանակէ կլօրիկ տընակներ: Հօլիկները կէս գետնափոր, անտաշ քարից և հողից՝ կլորածն շինած մի տեսակ տնակներ են, կեղտոտ, խոնաւ, մութ. ունին մի մուտք և մի պտտիկ քերդիկ առատաղի մէջ. հօլիկների ներսը մի երկու բաժանմունք ունի, որոնցից մէկում կա մի փոքրիկ թոնիր: Այդ հօլիկների մէջ են գիշերները քընում կիները և աղջիկները. այդ տեղ են պատսպարւում նոյնպէս հորթիկները. զատները, կովերն ու եղները մնում են շրջափակ տեղում՝ հօլիկին կպած, բացօթեալ: Նօր-Բաղաղիկի հաչ գիւղացիները սարն են զրկում հօտերի և նախիրների հետ միաջն իրանց կիները, մանաւանդ ջահիլ աղջիկները և երեխաները, իսկ տղամարդիկ գրեթէ գլխովի մնում են գիւղում, դաշտալին պարապմունքի համար: Գիշերը խեղճ կիները և աղջիկները մտնում են ցեխոտ, խեղդուած օդով հօլիկի մէջ, դու-

ռը պինդ փակում են ու քնում. դուրսը նրանց վրայ պահպանութիւն են անում քուրդ հովիւները, անակնթարթ հսկելով: Ագնիւ քրդեր և քաջ, Հօլիկները չըջանածն չարուած են մի բաւական կլոր հրապարակի շուրջը. այդ հօլիկներով շրջափակ տեղում հանգչում են գիշեր ժամանակ ոչխարները. հօլիկներից դուրս կանգնած են հաչերի մօտ ծառայող քուրդ հովիւների վրանները, որոնց մէջ գետեղվում են նրանք իրանց ընտանիքով և բոլոր կարողութիւնով: Քրդերի վրանները կոչւում են կոն. գետին ցցած մի քանի ձողերի վրայ փռւում են մի մեծ ալծի մազից խոշոր գործած՝ չալ, որի ծալքերը պարաններով կապւում են գետնում ամրացրած ցցերին և չըջապատում են եղեղնից կամ բարակ ճիւղոտներից կաղամած ցանցապատով: Տաք եղանակին քրդերի վրաններում շատ ախորժեկի է. իսկ ցուրտ, անձրև եղած ժամանակ՝ անտանելի է: Աւելի չարմար են և ցըրալից ու անձրևից ապահովուած՝ թուրքերի վրանները, որոնք կոչւում են ալաչուխ, դաղեա և չաղըր. դրանցից ամենից փառաւորը, մեծը և հաստատն է ալաչուխը, որ շինուած է ալսպէս. գետնին խփում են մի բաւական հաստ սիւն. դրանից 4—6 արշին հեռաւորութիւնով շուրջ տնկոտում են կամարածն ձողեր, որոնց վերի ծալքերը բերում ամրացնում են սիւնի ծալքին դառնուած փալտի հաստ շըջանակին. ապա այդ շառաւիղներից շինուած կիսագունդը ծածկում են հաստ թաղիքով. ներքեից չըջապատում են եղեղնի ցանցապատով, կապկապում պնդացնում են պարաններով, մի կողմից մուտք են թողնում և ալլն: Կապեան հասարակ, թեթեւ, փոքրիկ ալաչուխ է, առանց սիւնի. չաղըրը հասարակ սպիտակ կտաւից շինած վրան է, որալիսին գործ է ածվում պատերազմների ժամանակ:

Լեռներում ամեն արօտատեղի մի և նոյն արժանաւորութիւնը չունի. արօտի արժէքը ի հարկէ նախ և առաջ կախուած է խոտերի տեսակից և որակից, նմանապէս Նշանակութիւն ունի որ և է արօտ զնահատելում նրա դիրքը, ջրերը, ճանապարհները և ալլն: Արդ, մի թեթեւ ակնարկ ձգելով Գեղար-

քունիքի լեռնալին արօտների վրայ՝ կրելչատակեմ միայն, թէ որ սարերն են առաջնակարգ համարվում իրանց պատուականութիւնով և պիտանութիւնով անասնապահութեան համար: Տեղական ժողովուրդը առհասարակ առաջնութիւնը տալիս է Աղմանկան սարերի արօտներին, բայց ամբողջ գաւառում ամենաձեռնալը վախելում են Ալքիճա ասուած մի խումբ արօտները: Ալքիճան արօտականների համար մի դրախտ է, մեծ բախտաբերութիւն է համարվում, ով ունի այդտեղ արօտատեղ. ամբողջ գաւառում միայն Ալքիճան է, որ ամառը կատարելապէս լիքն է լինում անասնապահներով: Ալքիճան բռնում է Աղ-դաղի, Էքիջիլարի, Դիալանքի, Աբղուհասարի ստորոտները և մեծ ու փոքր Ալքի գետակների հիանալի, չտեսնուած, հարթ հաւասար հովիտները: Ալքիճայում խոտը ամենաընտիր տեսակիցն է, թանձր բուսած, ժողովուրդի ասելով՝ խոտը այդ տեղ իւղալի է, ծաղկոտ է. չկան այդ տեղ անձուռնի, հաստաբետ, անպէտք բանջարներ. Աստուծու օրհնած արօտներ են. դիրքերը հանգիստ են անասունների համար. սուր դարիւկները չկան. ճանապարհների ամեն տեսակ բարմարութիւն, ամենապատուական ջրերի անբաւ առատութիւն: Կան այդ տեղ երեք մեծ աղբիւրներ՝ երկաթա-ծծմբալին ջրի և մի մեծ աղբիւր՝ բնական զելտերեան ջրի: Այս կողմերը հին Հայոց դարերում կոչվում էր Այրից գաւառ, այսինքն քարանձաւների, կարանների գաւառ, որովհետեւ այդ տեղը լիքն է հրաբլիսալին ալքերով, որ և հիմա իսկ թուրքերը սրան անուանում են Մաղարախանայ, որ նշանակում է նոյնը, այսինքն է՝ ալքերով լի տեղ. հին անունը միայն կրում է գետը, որ ասվում է Ալքի-չալ-գետ, որից դուրս է եկել «ալքիճա» բառը, որ է մի ընդհանուր անուն գետի երկու կողմը տարածուած մեծաքանակ ընտիր արօտների: Ալքիճան թուրքերի և քրդերի ձեռին, բայց մի խոշոր մասն էլ զբաւած են Գաւալուեցի հայերը: Ալքիճայից փոքր գալիս են Գեօղալղարալի արօտները, որոնք համատարած ծաղկազարդ են, իսկ խոտերը սակաւ, դիրքերն էլ սուր դարիւկալեր են: Քեյթի

արօտները նոյնպէս հռչակաւոր են և ընտիր են միայն տեղ-տեղ: Քեյթիի սարերը փչացնում են անհամար դաշտամուկերը: Վերջին տեղն են՝ բռնում Եանըլս լեռան արօտները, որ գրեթէ ամեն կողմից պակասաւոր է: Ալքիճալում, մանաւանդ Քեյթիում և Գեօղալղարալում՝ ամառը արօտների խոտը նոյնպէս մեծ քանակութիւնով հնձվում է ձմեռուալ պաշարի համար:

Խոշոր անասունների տեսակներից ամենից ընտիրը և ցեղականը համարվում է Քալբաջարի կովն ու եզը: Քալբաջարը մի բերրի, փոքրիկ գաւառ է հիւսիսալին Արցախում: Քալբաջարի անասունները նշանաւոր են իրանց խոշոր զարգացած մարմնով և կաթի առատութիւնով, առուգութիւնով և ուժով. նրանց գոյնը փալուռ կարմրագոյն է, եղջիւրները բոլորաձև:

Յետոյ գալիս են՝ իրանց պատուականութիւնով՝ Վալոց ձորի և քրդերի անասունները. ամենից ստոր են համարվում Շարուրի և Նոր-Բալաղի գաւառի անասունները: Շարուրի անասունները առհասարակ նիհար են, թույլ, գորշ գոյնով. Նոր-Բալաղիդիւնը մանր են, շատ կան և սև գոյնով: Երկարատև ձրմեռը, ուտեստի պակասութիւնը և վատութիւնը դրանց շատ են վնասում:

Այդ կողմերի հօտերի ոչխարները երկու ցեղի են. Ղա-րաբաղի ոչխարի ցեղ ու քրդի կամ Արարատեան ոչխարի ցեղ: Ղաբաբաղի ցեղի գլխաւոր և նշանաւոր չատկութիւնն է, որ նրա միսը քաղցր է, անուշ է. իսկ Արարատեան ցեղը նշանաւոր է իր բրդի պատուականութիւնով: Ղաբաբաղի ոչխարին անուանում են տեղացիները՝ հիրիկ, իսկ Արարատեան ոչխարին կոչում են մաղեղ. Ղաբաբաղի ոչխարի գլուխը հաստ ու կոպիտ է, ականջների միայն տեղն է երևում, աչքերը պլուզ են և վալրաղ. իրանը գլորիկ է և հաւաք, զմակը գունդ, կիսով չափ դուրս չլքուած, պոչը հաղիւ նկատելի, բուրդը կոշտ է, հաստ ու կարծ, գոյնը կարմրագոյն, սև և գորշ, միսը պատուական: Արարատեան ոչխարի գլուխը գեղեցիկ է, ականջները երկար կախ ընկած, նալուածքը անուշ, իրանը կախ ընկած, զմակը

կրկնակի, մեծ և փոքր, իրար վրայ կախ ընկած, ունի փոքր պոչ, միսը հասարակ, բուրդը ընտիր, երկար ու նուրբ. գոնը՝ մէկ անասկինը բոլորովին մաքուր ձերմակ, միւս տեսակինը՝ կարմրագոյն: Մաղեղ կամ Արարատեան ոչխարի կարմրագոյն տեսակի միսը աւելի լաւ է քան սպիտակինը և նրանցից աւելի դիմացկուն են վատ եղանակին և ուղեգնացութեան միջոցին, բայց բուրդը ստոր է քան սպիտակինը:

Անասունների հիւանդութիւնից նշանաւորները սրանք են. ազար կամ չումա, տարախոխիկ. պատահում է մի քանի տարին մի անգամ և ամբողջ նախիրներ է փչացնում. դարաղ—կաշու հիւանդութիւն. պատահում է, երբ տարին չորալին է լինում կամ շատ խոնավ. ընկնում են գլխաւորապէս ոչխարները, ոտներից մէկի կամ միւսի կծղակների արանքը վէրք է գոլանում, որդճոտում կամ լեզուն է վէրքոտում. խոտացաւ ընկնում են խոչոր և մանր անասունները՝ մանաւանդ գարնան, երբ նիհարած դուրս գալով գոմերից և սարի առատ, թարմ, հիւթալից և ծաղկալից խոտը չափազանց արածելով, փորերնին ուռչում է, որից և մեռնում են. շատ անգամ օգնում է, եթէ ուռած փորը ծակում են, վնասակար գաղերը դուրս են գալիս, կենդանին օղջանում է. թորախոտ. կենդանին սկսում է սաստիկ հազաւ և որդներ դուրս թափել. քիչ է պատահում, որ դրանցից նրանք փրկուեն. քամի, որէ բէվմատիզմ. պատահում է ցրտահարութիւնից. կենդանու ոտերը բոլորովին կծկվում են. դիժ, պատահում է ոչխարներին, երբ նրանց ուղեղում գոլանում են մի տեսակ որդներ. կենդանին սկսում է ուղիղ վազել այս կամ այն կողմը և արագ-արագ պտոյտ դալ. միակ միջոցն է մորթելը: Անասունները նոյնպէս հիւանդանում են ծաղիով և քեր ու տնորով:

Թուրքերը և քրդերը սարում եղած ժամանակ գրեթէ ոչինչ դբազմոնք չունին, աւելի զուարճութիւնով, հարսանիքներով են անց կացնում իրանց ժամանակը. բոլոր աշխատութիւնները ամառանոցում համարեա կիների վրայ է. կթել, մէրել, խնոցի հարել, հաց թխել, կերակուր եփել, լուսնալ և այլն:

Միայն հողագործութիւնով չպարապող թուրքերը և բոլոր քրդերը ամառուալ վերջերը վեր են առնում իրանց դրասանները՝ եզ, էշ, ձի և դնում են Նրեան, Կողբ, Նախիջևան և բերում են աղ, միրգ, ծիրան, վարունգ, սեխ և խաղող ու այլ ամենը բազմապատիկ թանգ փոխանակելով ալիւրի և ցորենի հետ Նոր-Բաղաղի դաւառի գիւղերում, աղ հեշտ միջոցով ձեռք են բերում իրանց ամբողջ տարուալ հացի պաշարը. այդ ժամանակ արօտներում մնում են միայն կիները և հովիւները:

Սարից ժողովուրդը քաշուելուց մի երկու շաբաթ առաջ էջմիաձնի գործակալը և Սեանայ վարդապետը չըջում են. հալերի զօմաները և ժողովում են իւղ. պանիր՝ վիշեալ վաճաքերի համար. Հայ մանրավաճառները նոյնպէս աղ ժամանակները ման են դալիս լեռներում և հաւաքում իւղ, պանիր իրանց ապրանքի գնով:

Օդոստոսի կէսին լեռներում եղանակն արդէն սկսում է հակուիլ դէպի աշնանալինը. ցրտում է. կանաչ արօտները դեղնած են շատ տեղերում. ամենաբարձր սարերի կատարներին մէկ-մէկ ձիւն է նստում. ամալ, մշուշ, տեղատարափ անձրևներ, մանր կարկուտ կամ ձիւնի գնդակներ, սրին այստեղ ասում են խլօրիկ, և այլն: Անասնապահ ժողովուրդը արդէն սկսում է մրտածել լեռներից իջնելու մասին:

Օդոստոսի երկրորդ կէսից նախ թուրքերը և հալերը սկսում են շարժուիլ և շարան-շարան տուն վերադառնալ. լեռներում տիրում է հետզհետէ ամառութիւն և տխրութիւն. սաստկանում են գողութիւնները, վասն զի վերադարձող քրդերը և թուրքերը փախցնում են հալերի անասունները գիշերներով և թաքցնում են դատարկուած լեռների ծերպերում և այլերում:

Ամենից վերջը սարերից հեռանում են քրդերը. սեպտեմբերի 15-ից նսւմ պաակեր է ներկայացնում չուրջը, լուսնի համակ, բաղէները միայն պտոյտ են գալիս բարձր փապարներում. վալրի սե բաղերը, որոնք Սեանի ափերում էին ամառը՝ մեկնում են դէպի հարաւ. մարդիկ իսկ՝ տխրութիւնով են բա-

ժանվում լեռներից: Մնում են սարերում միայն ոչխարների հօտերը իրանց հովիւներով, որոնք մօտենալով պահում են միայն մի էշ, որը կրում է նրանց հացի պաշարը, իսկ իրանք հովիւները գիշերները կուշ են գալիս մի որևէ ժառի կտորի ներքև, սեպտեմբերին պարզ օրեր են լինում և լեռները կրկին թեթև կերպով կանաչում են աշնան մանր կանաչով և ծաղիկներով, ու արածում են ոչխարները մինչև առաջին մեծ ձիւնի գալը, որ արդէն մնում է մինչև միւս գարնան. ալը ժամանակ չուտով ոչխարներն էլ քաշվում են ձմեռանոց տեղերը կամ փակվում են լեռնալիւս գոմերում ու չոր խոտով կերակրվում: Վաճառելու ոչխարի հօտերն էլ լեռներից ուղղակի ոչխարատեղերը մի քանի հովիւների հետ տանում են վաճառելու զանազան քաղաքներ՝ մինչև Բաքու: Խոշոր անասունները դուրս չեն տանում ծախելու, այլ գնողները իրանք զանազան քաղաքներից գալիս են Նոր-Բալաղիլ և այստեղից սկսած գնելով կով, եղ, ձի, պտըտելով գիւղերը՝ գնում են մինչև Քալբաջար և ապա լեռ դառնալով՝ հաւաքում են գնած անասունները և նախիր կազմած՝ հեռանում: Նոր-Բալաղիլի գաւառի մի եղ կամ կով կարժենայ 12 ռուբլուց մինչև 18, իսկ Քալբաջարի գաւառինը 18 ռուբլուց մինչև երեսուն: Զիւ երամակներ ունին միայն թուրքերը. իւրաքանչիւր թուրք գիւղի արօտում միշտ լինում են 60—70 մատակ ձիեր, որոնց չեն բանեցնում, այլ պահում են միայն որ ծնեն՝ ձի վաճառելու համար:

Հէնց այս մի քանի համառօտ հաղորդած տեղեկութիւնները բաւական են, որ կարողանանք ասել, թէ մեր երկրում մեծ ասպարէզ և պատրաստ նիւթ կա՞յ կանոնաւոր և ընդարձակ չափով անասնապահութիւնով պարապելու համար, որ նա լինէր ոչ թէ մի խեղճուկ ապրուստի միջոց, այլ մարդավայել բարօրութեան և հարստութեան լորդաբուլիս, մշտնջենական աղբիւր:

Թ.

Կ Ա Թ

անաղան ժամանակ են ծնոտում կովերը. իսկ էգ ոչխարները—մաքինները ծնում են իրանց դառնուկները որոշ ժամանակ. ցուլերը և կովերը միշտ միասին խառն են արածում, իսկ մաքինները ջոկ-ջոկ են արածում արու ոչխարներից: Նրեանի նահանգում, ուրեմն և Գեղարքունիքում թույլ են տալիս որ արու ոչխարները—խուլերը՝ միասին ման գան մաքինների հետ հոկտեմբերի սկզբից: Արցախում կամ Ղարաբաղում մաքինները խուլերի հետ են

արածում են միայն լոնխիսն և ծնում են հինգ ամսից լեւոյ, որ կըլինի նոյեմբերին: Մաքին ծնելուց լեւոյ երկու շաբաթից մինչև մի ամիս՝ մարդիկ նրան չեն կթում, այլ թույլ են տալիս, որ բոլոր կաթը ծծէ նրա փոքրիկ դառնուկը, որ մի քիչ ուժովսնալ խոտ ուտելու համար. մի ամսից լեւոյ մաքին սկսում են կթել, միայն դարձեալ թույլ են տալիս, որ դառնուկը օրը երկու անգամ ուտէ իր մօր կաթը մի քիչ. մի ամիս էլ այդպէս անցնելուց լեւոյ, օրը մի անգամ են թողնում որ դառը ծծէ մաքրի կաթը. այլ ես մի ամիս, ամիս ու կէս անցնելուց լեւոյ, խալառ դադարեցնում են կաթ տալ գաւին, որ այժմ արդէն բաւական մեծացած՝ լաւ արածում է խոտ: Մաքին կըթվում է ամբողջ տարին 4—5 ամիս, սկզբում ամիս ու կէս,

երկու ամիս՝ օրը երկու անգամ, ապա օրը մի անգամ. մաքրիս խոտի լաւ ամիսներին—մալիսի վերջին, չունիսին, տալիս է մէկից մինչև $2\frac{1}{2}$ ֆունտ կաթ օրական. իսկ վերջում՝ $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ կամ հազիւ մի ֆունտ կաթ: Նոր-Բալադիդի գաւառում մաքրներին կթում են կիները: Շարուրի թուրքերի մօտ նրանց կթում են աղամարդիկ:

Կովերը ծնելուց չեսուց մի քանի օր՝ երբեմն մինչև երկու շաբաթ՝ չեն կթում նրանց, բոլոր կաթը թողնում են հորթերին, ապա կթում են. գարնանը, ամառը և մի ամիս աշունքից օրը երկու անգամ, չեսուց օրական մի անգամ և դադարեցնում են կթելը մի ամիս, երկու ամիս, կամ երկու շաբաթ առաջ նրա ծնելու ժամանակից. այդպիսով, գաշտալին տեղերում ամբողջ տարին կովը կթվում է համարեա 10 ամիս, իսկ լեռնալին գիւղերում 7—8 ամիս՝ նպած կովի պահպանութեան, սընձունդին, առողջութեան և ալն: Այրիճալի մի քանի տեղերում, օրինակ Նանի գիւղում, Արցախի Քալբաջար գաւառում չունիսին ամբողջ՝ կթում են կովերը օրը երեք անգամ. լաւ կովը մի օրում տալիս է այդ տեղերում կէս փութից աւելի կաթ. իսկ գեղարքունիքում ամենալաւ կովը տալիս է օրական հազիւ 12 ֆունտ կաթ: Թէ կովերը և թէ ոչխարները ամենաշատ կաթ տալիս են մալիսին և չունիսին, երբ խոտը թարմ և առատ է. չուլիսից կամաց-կամաց կաթի քանակութիւնը պակասում է, առաջին ամիսներում կաթը լինում է շատ ջրալի և քիչ իւղալի, յօսը, որովհետեւ այդ ժամանակուայ խոտն իսկ շատ ջուր է պարունակում է իր մէջ, իսկ ամառուայ վերջին և աշնան կաթը լինում է թանձր և շատ իւղալի. այդ պատճառով գարնան կաթից գլխաւորապէս պանիր, իսկ ամառուայ և աշնան կաթից առ հասարակ իւղ են շինում: Տեղացիները ասում են. կովի կաթի իւղն է գովիլի, իսկ ոչխարի պանիրը. ուստի գլխաւորապէս կովի կաթից իւղ են շինում, ոչխարի կաթից էլ մեծ մասամբ պանիր:

Ամենաթանձր իւղալի կաթը համարվում է նախ ոչխար-

րինը, ապա մատակ գոմշինը և չեսուց կովինը, բայց վերջինս է ամենից անուշը, դիւրամարսը և առողջարարը: Կաթը խմում են հում կամ թաքցրած. նրանից եփում են կաթով կոջուած կերակուրը. եռացրած կաթի մէջ եփում են բրինձը, որ աւելի ակորժակով ուտվում է, երբ մի քիչ պաղած է: Կաթից շինում են մածոն ալսպէս. եռացրած կաթը թողնում են ալնքան հովանայ, որ մատը մէջ դնելով զգացուի որ նա մի քիչ միալն տաք է, գոլ է, ալն ժամանակ մի կաթնայ, մի փութաչափ կաթի մէջ ձգում են մի դրդալ հին մածոն և թեթեւ խառնում են, ապա կաթնան մի թաղիքով կամ կապերտով ծածկում են, որ շուտով չսառնի, հինգ-վեց ժամից չեսուց մերուած նոր մածոնը պատրաստ է:

Պանիր շինելու համար նախ պէտք է ունենալ մայր, որին Գեղարքունիքի հայերը անուանում են դեղ և դեղաջուր և որ պատրաստվում է ալսպէս. վեր են առնում դառան կամ հորթի ստամոքսի վրայ գոլացող ճարպալին փառը, որ ասվում է շիլաւ, կտրտում են դրան, աղում են, հետը խառնում են քիչ շիպ, շաքար, չամիչ, արմաւ, ցորեն, և ոմանք դանաղան ալ համեմունք, որոնք անպալման հարկաւոր չեն, օրինակ վալրի սոխ և ալն, ու այդ ամենն ածելով մի կաւէ ամանի, պտուկի կամ պուլիկի մէջ, դնում են տաք տեղ, արևում կամ թոնրի կողքին. երկու երեք օրից չեսուց ալդ նիւթերի խառնուրդն արդէն ունի ալն չատկութիւնը, որ կարող է կաթը մակարդել, մերել, գոլացնել պանիր. մօտաւորապէս 1—2 փութ կաթի մէջ ձգում են ալդ դեղից մի դրդալ: Նոր-Բալադիդի բնակիչները ոչ թէ ուղղակի փշեալ նիւթերից գոլացած խառնուրդն են դարձ ածում, այլ նրանց եփում են ջրի մէջ, ուր անցնում է նրանց բոլորի հիւթը և արդէն ալդ ջուրն են գործ ածում, որ ասվում է դեղաջուր. 1—2 փութ կաթի մէջ ածում են մի չեբեփ դեղաջուր:

Պանիր շինելու համար չպէտք է կաթը եռացնել, այլ պէտք է վեր առնել նոր կթած տաք-տաք կաթը, կամ եթէ

պաղած է, մի թեթև տաքացնել. դեղաջուրը ամելուց չետոյ մի կէս ժամից արդէն կաթը մակարդուած եղած է պանրալին զանգուած, որ թափում են կտաւի քսակի մէջ ու մրդում, որ ջուրը քամուի, ապա դնում են անոթ պանրով քսակը քարերի վրայ, վրան էլ դնում են ծանր քարեր, որոնց ճնշողութիւնից մի քանի ժամից չետոյ բոլոր ջուրը պանրից դուրս եկած է լինում և ստացվում է խոշոր կտոր պանիր: Պանիրը երկար ժամանակ պահելու համար, մանր կտրտում աղում և լցնում են աղաջրով լիքը օշնակներ կամ կարասների մէջ. կամ թէ չէ կտրտած աղած պանիրը լաւ խառնելով ժաժկի (չորի) հետ, լցնում են ֆիշեալ կաւէ անօթների մէջ. այս վերջինը ասվում է մոծալ, մէջի պանիրն էլ մոծալի պանիր:

Իւզ շինելու համար վեր են առնում երեք կամ չորս օրուայ մածուցը ու մի փութաչափ ածում են խնոցին, որ պարաններով կախուած է լինում փայտի եռոտանից կամ տանիքի դերանից և երկու կին սկսում են խնոցին առաջ ու չետ տանելով հարել, հետդհետէ գոլ ջուր էլ ամելով խնոցիում եղած մածնի կէսի չափ. ինչքան մածուցը հին է, այնքան չուտ է ստացվում իւզը և ընդհակառակը. պատահում է որ մինչև 10 օր շարունակ մածուն են գումարում, որ պահում են տիկերի մէջ, ապա սկսում են հարել. 2—3 օրուայ մածուցից իւզը դուրս է գալիս երկու ժամ հարելուց. 8—9 օրուայ մածուցը կէս ժամ լաւ հարելուց արդէն գոյանում է իւզը: Երբ խնոցում իւզալին մասերը դուրս են ցատկում մածնաջրի—թանի երեսը և իրար կաշում, այն ժամանակ դարդակում են խնոցին կտաւի մէջ, կամ ուղղակի ձեռքով խնոցի միջից հաւաքում են իւզը և կտաւի մէջ մրդելով, ջրով էլ լուանում են, որ թանաջրից լաւ մաքրուի. այդ թարմ իւզը ասվում է կարազ. կարազը աղում են և լցնում տիկերի մէջ պահում. աղած կարազը երկար պահելու կամ կերակուրի համար գործ ամելու, պէտք է հալելով մաքրել կեղտերից և փայտի, կաւի, կաշիի ամաններում պահպանել: Մածուցը հարելուց և իւզը դուրս բերելուց չետոյ

մնացորդ հեղուկը ասվում է թան. թանը կրակի վրայ եռացնում են ու լաւ քամում ջրալին մասը, ստացած փխրուն նիւթը ասվում է ժաժիկ, թուրքերէն՝ շոր. ժաժիկը հացով կամ կարագով ուտում են. աղում են պահում ձմեռուայ համար. ժաժիկով պանիր են պահպանում և մոթալ շինում, ինչպէս վերը փշեցի: Իսկ եթէ թանը ջրից քամուի ու մնացած զանգուածը կտոր-կտոր արևում չորացնուի՝ այն ժամանակ կստացուի աղ-քատների բաժին չորածանը: Չորածանից շինում են քալակոշ կերակուրը:

Մածուցը ածում են կտաւի քսակի մէջ կախում, բոլոր ջուրը դուրս գալով՝ ստացվում է քամած մածուն, որ համով աւելի դուրեկան է քան հասարակ մածուցը: Քամած մածնի հետ խառնելով մի քիչ կարագ և սեր՝ թեթև աղ անելով, ածում են մի պտուկի մէջ ու պահում են բերանը կապած պաղ տեղում 2—3 ամիս, որից չետոյ ամբողջ աղ խառնուրդը դարձած է լինում սէրի կամ կարագի պէս մի բան, չատ անուշ համով. դրան ասում են մածնակարազ:

Սերը երեք տեսակի է և երեք կերպ է հաւաքվում: Նոր կթած կաթը բերանը լայն կաթսալի մէջ դնում են սառը տեղ. ամբողջ ցերեկը և գիշերը մնալով, կաթի միջի իւզալին մասնիկները—սերը բարձրանում է վերև և բաւական հաստ շերտով կանգնում է, որ դրդալով հաւաքում են—այդ է կաթ-սեր: Նրկորդը կերպը հետեւալն է. կաթը կաթսալում եփ ամելուց չետոյ, թողնում են որ սառչի, այդ ժամանակ նրա երեսին ճոյնպէս կապվում է սերի շերտ. այդ էլ կոչվում է թուրքի կամ Ղարաբաղի սեր. վերջին տեսակն է մածնի սերը. երեսը չքաշած կաթից երբ մածուն են մերում, մի 6—8 ժամից մածնի երեսին գոյանում է լաւաչի պէս հաստ և պինդ սեր. այս վերջին տեսակը շինում են Նրեանի ճահանգում մանաւանդ քրդերը:

Հաւերը շինում են դարձեալ մի տեսակ պանիր, որ առանում են Թի պանիր կամ դաժ. պատրաստում են ալսպէս.

հէնց որ դեղաջուրը կաթի մէջ ածելուց չետո՛ղ վերջինս մակարդում է, նրան ձեռով սկսում են հարել, խառնել ալնքան որ նա դառնում է մի մածուցիկ, կաշուն զանգուած, որին կարելի է երկար պարանի կամ նոն խակ թելի պէս երկարացնել և այդ ձևով աղաջրում երկար ժամանակ պահել. համը ախորժալի չէ:

Աշխարի բուրդը խուզում են տարին երկու անգամ. դարձան և աշնան. դարձան բուրդը լինում է երկար մազով և ըստացվում է իւրաքանչիւր ոչխարից 3 մինչև 7 ֆունտ (չլուացած). աշնան բուրդը ստացվում է շատ քիչ—հազիւ $\frac{1}{2}$ —1 ֆունտ և ալնքան կարճ մազով է լինում, որ թել չի չինուել նրանից, այլ գործ են ածում միաշն թաղիք (քեշա) և քրդի դդակ (քոլոլ) չինելու համար. դարձան բուրդը բացառապէս թել է մանվում զանազան գործուածների համար:

Մեր երկրի ժողովուրդի ամենամեծ մասը գիւղացիներ են երկրագործ—անասնապահ. դրանց մօտ է մեր հաստատ հարստութեան, բարօրութեան առհաւատչեան. ամեն մի քաղ դրանց կեանքին մօտ ծանօթանալու, ամեն մի փոքրիկ միջոց դրանց օգնելու իրանց պարագմունքում չառաջադիմելու՝ կընշանակէ կենդանութիւն տալ հայրենիքին, մղել նրան դէպի քաղաքակրթութեան ճանապարհ:

Սրանով վերջացաւ նամակներիս այն շարքը, որի նպատակն էր մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել Նոր-Բաղադի դաւառի կամ Վեղարքունիքի հայաբնակ մասի վրայօր: Յաջորդ նամակներով նոն ձևով համառօտաբար կընկարագրեմ մեր երկրի ուրիշ-ուրիշ վայրերը:

ժ.

Ծ Ո Ւ Ռ Փ Ո Ր

Նորկովկասեան երկաթուղու Աղստեի կայարանից մեկնում է մի խճուղի ճանապարհ, որ մեզ տանում է մի սքանչելի աշխարհ: Կայարանը գտնվում է Կուր գետի ընդարձակածառ տօթակէզ դաշտավայրում: Այդ կէտը, որ տասը տարի առաջ ամառի անապատ էր, ալժմ ներկայանում է մի դուրեկան պատկեր տափարակի լայն ծառալի մէջ, գեղեցիկ շինութիւններով, նորաստեղծ թարմ փոքրիկ ծառաստաններով, ապրանքների մթերանցով, խանութներով, քարվանսարաններով. հաճութեամբ ճանապարհորդը ալստեղ քիչ հանգստանում է, ապա առաջ մղում իր ուղին:

Կայարանից հեռանալով դէպի արևմուտք եօթ վերստ, անցնում էք Դաղ-Քիսսաման բաղամարդ մեծ թուրքաբնակ դիւղի միջով, որն ամբողջ թաղուած է խաղողի և մրգաւէտ այգիների մէջ. գիւղումը կալ տասը տարուց ի վեր արքունական երկդասեան կանոնաւոր դպրոց: Այս տեղից երկու վերստ առաջ գնալով մտնում էք նորակերտ Դաղախ աւանը՝ վաղէջաշէն տներով ու խանութներով, ուր նստում է համանուն գաւառի պետը և ալ պատշաճի պաշտօնեաներ: Մինչև առաջին փոստային իջևանը—Ուզունթալա—քոան և եօթ վերստ է: Ուզունթալան մեծ հալ դիւղ է, մօտ երեք հարիւր տնից բաղկացած, փոստային իջևանից երկու վերստ հեռու, հէնց ալնտեղ, ուր սկսվում են լեռները և վերջանում է գաշտը: Գիւղը շրջապատուած է հոծ այգեստանով և թանձր ծախով. ունի եկեղեցի երեք քահանայով, դպրոցի պատրաստ չէնք, որ դեռ բացուած չէ:

Ուղղութեամբ քիչ ներքև մի լայնանիստ սրածալը բլրի վրայ կալ մի աւեր աշտարակ—ապոմակա՛ն զիտանոց՝ պատե-
րազմական դարերից մնացած. մի ալսպիսի աշտարակ էլ կալ
աւելի վերև դաշտի վրայ: Գիւղից վերև անտառում երևում են
մի քանի վերստ լառաջ վարելով ճանապարհը, հանդիպում ենք
բազմաթիւ վիթխարի ընկուզենի և ալ ծառերի և մօտենում
ենք սարերի բերանին, մանում ենք կամաց-կամաց Աղստեի
կամ Գիւլիջանի նշանաւոր ձորը, որի երկարութիւնն է մօտ 40
վերստ: Զորը քանի գնում՝ նեղանում է, լեռներն աւելի ու
աւելի վեր սլանում. դրանք գլխովին ծածկուած են խիտ ան-
տառներով. բարձրերը և գէպի հիւսիս նայող երեսները՝ գըլ-
խաւորապէս կոնաձև եղենի ծառերով. այդ ձորից գէպի աջ
ու ձախ ընկնում են լողնաթիւ մութ ծործորներ, որոնց շատե-
րից խոխոջալով վտակներ են գալիս խառնւում Աղստեին, որ
որոտալով, մրոնչալով սրընթաց հոսում է ահագին ձորի խորե-
րով: Գետի ափով, անտառի միջով՝ օձապտոյտ բարձրանում է
խճուղին, ներկայանալով մի բնական ծառուղի:

Գիւլիջանի ձորը լիքն է բացառապէս հալ գիւղերով-
թուրքերը, որոնք գրեթէ ամենքը սիւննի աղանդիցն են, մե-
ծամեծ գիւղերով ապրում են Կուր գետի տափարակում, մայի-
սից սեպտեմբեր տեղափոխւում են այս լեռների կատարները
ամառն անցկացնելու և իրանց հօտ ու նախիրը արածացնելու
ալդ ժամանակ անեկարագրելի նեղութիւններ են տալիս հալե-
րին, ոչ թէ անդի—արօտների նեղութեան պատճառով, ալ դա
կարծես մի սովորութիւն է դարձել նրանց համար, որպէս գալ-
լերը չեն կարող անտարբեր անցնել ոչխարների մօտով: Գա-
ղախ գաւառի թուրքերը իրանց գէմքի գծադրութիւնով ամե-
նին չեն զանազանւում հալից. դրանց կիները վերջին տարի-
ներս սովորութիւն են արել հագնել հալկական-վրացական տա-
րազի շորեր: Այս կողմերը հին ժամանակները կոչւում էր Ծո-
րօփորի գաւառ, որ կազմում էր հին Գուգարաց աշխարհի կամ
Նահանգի մի մասը. Ալստեղի հալերը հին բնիկ վաղնջական

ժողովուրդ են. խօսում են մաքուր Արարատեան բառառով.
սրանց խօսակցութեան մէջ նկատելի են շատ ընտիր բառեր և
ոճեր. մանաւանդ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ ցարդ
գործ են ածում բալերի անկատար ժամանակը հին գրաբառ
ձևով. օրինակ փոխանակ ասելու երգում էր, չինում էր, նըս-
տում էր և ալն, ասում են—երգէր, չինէր, խօսէր, նստէր և
ալն: Ուրեմն, անշուշտ, գրականական և հնագիտական շատ պի-
տանի նիւթեր կան Ծորօփորի հալերի մէջ ժողովելու, եթէ եր-
բէք հետաքրքրուող գտնուի: Օրինակ առաջ բերեմ այս գիւղա-
ցիների մի սովորութիւնը: Համբարձմանից մինչև հոռնձի սկը-
սուլը՝ ամեն գիւղ շաբաթուալ մէջ մի օր տօն է պահում, որ
կոչւում է հորմի, մեծ խստութիւնով, ալսինքն ալս ու կին ո-
չինչ գործի չեն կենում: Գիւլիջանում հորմի պահում են երկու-
շաբթի օրերը: Քարվանսարա գիւղում հինգշաբթի օրերը և
ալն: Հորմի պահում է ժողովուրդը այն սնահաւատութեամբ,
որ ցանքսերը չվնասուին կարկուտից, հեղեղից, մորեխից ևայլն:

Ծորօփորի հալերը, երկու սեռի մարդիկ էլ, բարձրահա-
տակ, քաջակազմ, մրաջօն և բաւական զեղադէմ են. վարում են
կզկիացած, խաղաղ, հնաւանդ սովորութիւններով, երկիւղած
կենցաղ. պանդխտութեան չեն գնում. չնայած բնութեան ճո-
խութեան՝ հարուստ չեն. լատափնաց, տգէտ, ճնշուած վերին աս-
տիճանի: Հիմնական պարապմունքն են երկրագործութիւնն է,
բաւական չափով ունին նմանապէս հօտ և նախիր, որոնց ա-
մառը զրկում են սարը ընտանիքի սակաւաթիւ անդամների
հետ. բացի դրանից ամեն գիւղ ունի խօզի երամակներ, որ
պահում են անտառներում: Ալգեպանութիւնով զբաղւում են
միայն մի քանի տաք շերտում, տափարակից մօտ գտնուող գիւ-
ղեր՝ Ուղղութալ, Աջաջուր, Քարվանսարա և ալն:

Բացի չէն և ապառ գիւղերից կան բաւական թւով կոր-
ծանուած գիւղերի տեղեր, կիսաւեր վանքեր, եկեղեցիներ և
ալն: Յիշեմ մի քանիսը: Աջաջուր գիւղ՝ մօտ 200 տուն ժողո-
վրդով, եկեղեցով, դպրոցի պատրաստի չէնքով, ուր գեռ ու

սում չէ սկսուած. այցեստաններով շրջապատուած, փառաւոր
 դիրքով. սրա մօտ է. Ս. Մակար անունով մի վանք, արեգակ
 չկալ մէջը, ուխտատեղի: Սեւ-Քար, լեռներէ խորերում ճանա-
 պարհից տարակալ գիւղ: Սրա մօտ էլ Ս. Լուսաւորիչ անունով
 ուխտատեղի կալ: Շարխաչ—փոքրիկ գիւղ. սրա դէմ մի ձորի
 միջով, որ դուրս է գալիս մինչև Սեան, կան կանգուն մեծ խաչ-
 քարեր, երեք հին ժամանակ կարաւանների ճանապարհը այդ
 տեղով է եղել: Գօշա-Վանք փոքրիկ գիւղ համանուն՝ գիտնական
 իրաւագէտ Գօշ-Մխիթար մատենագրի շինած գեղեցիկ վանքով.
 հովասուն դիրքով, անտառալի մովի մէջ կորած: Քարվանսարա,
 մեծ գիւղ, եկեղեցի, բաղմամեալ դպրոց. կետրօնական գիւղ,
 շատ խանութներով, քարվանսարաներով. խճուղու վրայ, փոս-
 տալին իջևանալ: Ծորփորի ամեն գիւղերը անտառներով պա-
 տած են և լի են քաղցրահամ աղբիւրների ջրերով. կլիման
 ամբողջ դաւառում բացարձակ առողջարար է: Աղլան—մեծ
 գիւղ. նշանաւոր է այստեղի ցորենը իր առատութիւնով և բն-
 տիր տեսակով: Պողոս-Քելիսէ, 70 տուն, եկեղեցի, դպրոցի շէնք,
 (գասաուութիւն չկալ) սրա մօտ կան երկու մեծ կիսաւեր ե-
 կեղեցիներ—ուխտատեղի: Հաղարծին ութ հարիւրամեալ հին նը-
 շանաւոր վանք, երեք գեղեցկաչէն տաճարներից բաղկացած
 25 տարի առաջ սրան ապատ արաւ Քանաքեռցի Էջմիածնալ
 միարան Պօղոս վարդապետը, որ աշխատասիրութեան, առկու-
 նութեան ու քաջութեան հերոս է. 25 տարի է նա կռվում է
 վաչրի գաղանների և աւաղակների հետ. մօտերս նա չորս ունի
 խալառ ապահովացնել իր վանքը. եթէ լաջող ելք ունենալ վան-
 քի անտառի մասին եղած վէճը, այն ժամանակ նա կը հառնի
 իր բուն նպատակին—բնակեցնել վանքի հողերի վրայ մի վի-
 սուն տուն հող չունեցող հայեր և բանալ ժառանգաւորաց մի
 դպրոց, որ վանքը լինի ըստ իր կոչման լուսաւորիւ կետրոն:
 Գիլիջան, որին տեղացիները ասում են Գիլի, հարիւր տուն
 հալ, աչքեան էլ ուռս գաղթական բնակիչներով. վեհապանծ
 դիրքով, նշանաւոր ամարանոց. եկեղեցով և մի խիստ կանո-

նաւոր դպրոցով: Ալտեղ կենում է մշտապէս մի գունդ զօրք,
 իսկ ամառն էլ Թիֆլիզից գալիս է մի ալ գունդ ամառելու.
 կալ մէջը բաւական արմար շինութիւններ, խանութներ, ա-
 տաղծ սղոցելու փոքրիկ գործարան. երկու աւերակ եկեղեցի և
 ալլն: Քանդուած գիւղերից կործանուած եկեղեցիներով՝ լալտնի
 են. Պուճուր-Գիլի, Մաթոսի գիւղ, Փիշիկ, Ղաֆար, Բախտիար և
 ուրիշները:

Գիլիջանից երեք վերստ վերեւ, անցեալ տարուանից սկսել
 են բանեցնել մի պղնձահանք, որի տալիք արդիւնքը տակաւին
 լալտնի չէ: Այս ձորերի գիւղացիները մեծ քանակութիւնով
 վառելափայտ, ածուխ և մասամբ ատաղծ են արտահանում
 երեան: Գիլիջանից վերեւ է կանդնած այն բարձրաբերձ լեռնա-
 չղթման, որ բաժանում է հին Գեղարքունիքի նահանգը Գու-
 գարաց աշխարհից. այդ շղթայի նշանաւոր գագաթներն են՝
 Մալմեղ Մարիամ-դաղ, Փիր-դաղ—գլուխն ուխտատեղի, Գեօղ-
 դաղ—կանաչ սար և ալլն: Մի ճարտարաչէն կոման ուղիով
 երկու ժամում Գիլիջանից վեր ենք սլանում ալք լեռների
 գլուխը, որտեղից բացւում է նոր հակապատկեր տեսարան—
 մերկ հրաբլիտալիւն լեռներ, շրջապատած են մի մեծ երկնագոյն
 ճաղելի լիճ, որի մէջ կալ մի փոքրիկ կղզի մենաստանով. այդ
 է Սեանը, որ պիտի նկարագրեմ միւս անգամ:

ԺԱ.

Ս Ե Ի Ա Ն

Լանում ձգնաւորներ են բնակում, մաղէ գգեստ-
ներ են հագնում, ալզ է ձեր գխոցածը Սեա-
նի մասին, իմ սիրելի ընթերցողներ. ալզպիսի
մի բան կալ, բալց դրանով չըպէտք է բաւա-
կանանալ, մինք պէտք է աւելի տեղեկութիւն-
ներ ունենանք Սեանի մասին: Աս թուլ եմ
տալիս ինձ ծանօթացնել ձեզ նրա հետ միայն

մի քանի գծեր տողելով, կատարեալ նկարագիրը թողելով ձեզ:
Սեանը ամենահին մի հաշկական պատկառելի փշտակարան է.
Նա գուցէ միակ հաստատութիւն է հին Հալաստանի մէջ, ուր
նրա հիմնուելուց ի վեր հազար հինգ հարիւր տարուալ մեծ ջր-
ջանում միշտ գոյութիւն է ունեցել միշտ չէն է եղել: Նա մի
վերին աստիճանի առողջարար ամառանոց տեղ է, գուարճալի
չքօսավայր, ամառը հանգստանալ, կաղդուրուիլ, թարմանալ
ցանկացողների համար: Նա բնութեան անհուն գեղեցկութեան
մի կատարելատիպն է, մի հսկայական, կենդանի, անթաւամ,
ոսկեծղի պտուիկ է, նման լաւերժահարսի՝ մշտնջենական գե-
ղեցիկ, պալձառ, քաղցր. ալցելէք Գեղամալ ծովակին, որի
կապուտակ, վճիտ ջրերը շատ նշանաւոր բաներ կրպտամեն ձեզ,
որ իմ գրիչը չի գորում ալստեղ գրել: Սեանն է նմանապէս մի
ձգնարան, անապատական կեանք վարել ցանկացող հոգևորա-
կանների համար. սակալն ներկայումս բուն անապատական
կենցաղի գաղափարին համապատասխան ոչինչ չկալ. կան ալս-
տեղ, այն, մնացորդ չնչին նշմարներ արտաքին ձևականութեան,
որ Սեանի նախկին ձգնաւորները մի-մի պահապան հրեշտակ-
ներ էին և զօրեղ աւաքեալներ, նրանք մարմնացեալ առաքի-

նութիւն էին, և որովհետեւ օրինակը աւելի է աղղում քան խօս-
քը, ուստի եղան նրանք նորածին քրիստոնէութեան դօրավիզ,
որպէս հրալին մեծ վառարաններ՝ ջեռուցանում էին հաւատը,
հզօր կերպով աղղում նրա տարածմանը, լաղթանակին և հաս-
տատման: Նրանք եռանդոտ կրակոտ հոգի, բանուկ, սուր միտք
և սիրարբոք սիրտ ունէին. նրանց կեանքը, մեծ միտքը, մեծ
գաղափար ունէր, որի իրագործման համար ամենքը ղիտակցա-
բար և անձնուիրաբար ձգնում էին. ալն է՝ վաղել քրիստոնէա-
կան անբիծ, աշխատասէր գործօն և անձնուէր կեանք. քրիս-
տոնէութեան նոր սկսուած ժամանակ, ալզպիսի խիստ զոհո-
ղութիւններ, ճիգեր անհրաժեշտ էին, որ նա կարողանար հաս-
տատուել: Ալզ խտակրօնութեան դարերն անցել են, ալժմու
քրիստոնեալ գործիչը, որ ուղում է եկեղեցուն — ժողովրդին ծա-
ռալել, անշուշտ պահպանելով դարձեալ անբիծ վարքի, աշխա-
տասիրութեան, անձնազոհութեան սկզբունքները, պիտի ժա-
մանակին լարմար պատրաստուի և զինուորուի գործելու. հա-
կառակ դէպքում նա կըլինի կամ խաբեիալ, կամ փտած, ան-
պիտան մարմին: Ի հարկէ, չի կարելի ալժմեաններին համեմա-
տել նախնի ձգնաւորների հետ:

Պարզ է, որ Սեանը պիտի հիմնովին կերպարանափոխուի,
ժամանակակից եկեղեցուն ծառալելու լարմարուի:

Լեռնալին բարձր Սեմենովկա փոստալին իջնանից իջնե-
լով դէպի Սեան, ինչ աղգի, վիճակի և կրթութեան ու ինչ հա-
սակի մարդ լինի ճանապարհորդը, նա ամբողջապէս լափշտակ-
վում է ծովակի սքանչելի տեսարանով, և նրա մտածմունքները
խալառ նուիրվում են նրան գնելու, ղիտելու և հիանալու:
Անցնելով Չիրուխու մեծ հալաբնակ գիւղի միջով, ճանապարհը
չարունակում էք ուղիղ լճի ափով և հասնում էք փոքրիկ հա-
լաբնակ Յամաքարեղ անունով գիւղը, որ ներկայացնում է մի
բուն անշուք խրճիթներ — 30 տուն — ուղիղ ծովակի եզրին գե-
տեղուած: Կղզին մտնել ցանկացողը պէտք է ալստեղ իջնի և
գնալ ուղղակի (վանատունը), որ մի գեղեցկատես գիւղով վա-

վերոյ չիմութիւնն է երեք սենեակից բաղկացած. աղտեղ մըշտապէս կենում է մի արեղայ, որ բնդուհում է ուխտաւորներին և ճանապարհ դնում դէպի կղզին և ուրիշ ժամանակ հսկում վանքի դրսի տնտեսութեան: Վանքը լծի վրայի երթեկութեան համար ունի երկու լաստ, որոնք կազմուած են իրար ամրացրած ահագին գերաններից. դրանք մնացած են հին ժամանակից ալժամ անգործադրելի մնում են, և երեք նաւակ, որոնցից ամենամեծը կարող է տեղաւորել մօտ հարիւր մարդ, կամ կրել մօտ չորս հարիւր փութ մթերք: Վանքը միշտ պահում է չորս թիաւար մշակներ: Նաւարկելու համար դէպի կղզին, առհասարակ, վանատնից ոտով դնում են մինչև («նաւաղուռն») կոչուած փոքրիկ ծոցիկը, ուրտեղից ջրի վրայով ուղիղ գծով մինչև կղզին մի վերստ է. այդ ծոցիկը դանդում է մի սարի առորտում, որի թիկունքով անցնում է խճուղին. սարը կոչվում է «Մաշտոցներ»: Աղտեղից բարձր ձախ տալով, կղզու վրայից լսելով ձեր ձայնը, շուտով բերում են նաւակը և ձեզ տանում վանքը: Կղզու հիւսիսային կողմի երկարութիւնով ընկած է մի չերտ նեղ տափարակ, որի վրայ մէկ ծալից մինչև միւսը կան սաղարթախիտ ուռի և բառղի ծառեր, որոնք կազմած են մի ընտիր և պատուական ձեւակերպ:

Աղղու մնացեալ մասն է ձուածն մի սարակատար, տեղտեղ թուփերով և առհասարակ խոտաբոսերով ծածկուած. կղզու արեւելեան և հարաւային կողմերը սեպածն ծառեր են, որ չեչտակի իջնում են լծի մէջ: Տափարակի վրայ գտնվում են քսանի չափ չարմարաւոր սենեակներ ուխտաւորների համար. մի փոքրիկ քանդուած մատուռ. մի հասարակ բարաչէն եկեղեցի, ուր լինում է ժամասացութիւնը. դրան կից երկաջն երկու շարքով մի մութ լայն միջանցքով չինուած են միալարկանի կաւաչէն, ագեղ, մութ, խոնաւ խցիկներ և խուցեր միաբանների համար, ճաշատուն, մառան, անձրար և այլն:

Վարդապետների խուցերը ունին մի-մի փոքրիկ պատուհան, իսկ տիրացուների, սարկաւաղների խցիկները պատու-

հան չունին, այլ լոյս ստանում են վերևից, փոքրիկ չեղ փեղքիկներից. այդ խցիկներում հաղիւ երկու մարդ ապառ կարող են շարժուիլ. մութ, խոնաւ, օդը խեղդուած. անսովոր մարդը հաղիւ կարող է 10 րոպէս աղտեղ նստել: Սեանալ ալժամ վանալոններին կարելի է բաժանել երկու կարգի. հիներ և նորեր, հիները հաղնում են բրդի շալի շորեր. ամբողջ օր, թէկուզ ամենաաղաթառ եղանակին՝ խցերում փակուած են մնում. խուցերը կեղտոտ, անկարգ, դարչահոտով լի, թանձր փոշի նստած ամեն տեղ, անկողինը չեն չարդարում երբէք և ալն. նորերն ընդհակառակը աշխատում են իրանց սենեակները մաքուր, սարքած պահել, դուարթ, ասող-խօսող, երգող, գործ են ածում ձերմակեղէն, ծխում են, կարդում են լրագիրներ, հագնում են մահուդի և այլ կտորի զգեստ, շղթապարդ ժամացոյց կախած (մինչև անգամ ոսկի ժամացոյց) և ալն:

Օրը 4 անգամ կատարում են ժամատացութիւն. ցանկացողները կէսօրին մտնում են հասարակաց ճաշատունը, ուր սրբվում է միաջն մի սպուռ և մի բոքոն հաց. ամեն մարդ երբ ուզում է, մտնում է իւր բաժինն ուտում և չըսպասելով միւսներին դուրս է գնում. ապուռը կամ չորքան չինում են բրնձից, լոբուց, ոսպից և ալն՝ եփելով ջրում և վրան ածելով քիչ ձէթ կամ իւղ. երեկոյեան ընթրիք չըկալ, այլ բաժնում են միմի կտոր հաց, երբեմն մի կտոր պանրի կամ մի քանի բոխուհետ և ալն: Ի հարկէ դրանով ապրել չի կարելի. դա միայն արտաքին ձեւակատարութիւնն է. իսկապէս ամեն մի խուց մի անձնական մատան և խոհանոց է, ուր ամեն ոք իր համար՝ դուռը պինդ փակելով, պատրաստում է «բապահիկ», միշտ թէչ և ալն: Վանքի թանգարանը բաղկացած է երկու սենեակից. մէկում կան մօտ երկու հարիւր ձեռագիրներ և 400 տպուած գրքեր՝ կրօնական բովանդակութիւնով. միւս սենեակում գտնվում են զգեստներ, եկեղեցական սպասներ, սրբոց մատուռներ և ալն, որոնց մէջ կան մի քանի ուշադրութեան արժանի հնութիւններ. նշանաւոր է մի կէս արշինաչափ երկաթէ հասա-

բակ խաչ, որ անվում է Սուրբ Նշան. որի կենտրոնում կա ամրացրած մի փոքրիկ կտոր խաչափաթից. աւանդութեամբ Աշոտ-երկաթի զրօշի խաչն է, մանաւանդ որ աչնպէս է չինուած, որ ձողի վրա հազցնուի. տարին մի անգամ չըջեցնելով զրան ամբողջ դաւառում, ժողովում են բաւական փող, ոչխար, երկնջ և այլն:

Վանքը լաճախ ունենում է եւրոպացի, ռուս հիւրեր և մասնաւոր ուխտաւորներ. բաւց չըջակալ ժողովրդից ուխտաւորների մեծ բազմութիւն լինում է Վարդապետին և Վերափոխմանը: Վանքը ունի կալուածքներ՝ երկու գիւղ—Յամաքաբերդ և Նրանից քիչ հեռու Գոմաձոր (40 տուն), խանութներ—Նէնօվկա, Նրեան, Թիֆլիս, Գանձակ, Զրադաքներ՝ Նոր-Բալաղիդ. հարիւր գլուխ խոշոր անասուն, երեսուն կով, ոչխար և այլն:

Կղզու գագաթին կան երկու գեղեցիկ, քարաշէն դմբեթաւոր վանքեր, ուր տարին մի անգամ միաջնպատարագ է լինում, զրանց շուրջը կան քանդուած տներ. օղի լաւութեան և չինութիւնների չորութեան համար, ի հարկէ այստեղ աւելի լաւ է բնակիլ, ինչպէս եղել է հին ժամանակ:

Այդ վանքում կան շատ հին երկու մեծ սքանչելաարուեստ քանդակագործած դռներ, և սիւնների չորս ահագին խոյակներ ամբողջապէս փաշտից չինած:

ժի.

Մ Ո Զ Ա Ի Կ Ա

արեպաշտ և բնակալարի հողն ու ջուրը ջերմ սիրող հալը ալցի կամ ուխտի գնալով բնագաւառի նուիրական վայրերին, ամեն հոգևոր մխիթարութիւններ ու զուարճութիւններ ընդունելուց փտող՝ նրանցից բաժանուելիս՝ առնում է սրբալարից մի

բուռն հող, աչնեղ զգացած քաղցրութիւնների վիշտակը անմոռաց պահելու համար իր տանը: Այդ օրինակ՝ երբ գունդադունդ ուխտաւորները հռչակաւոր Սեան մենաստանից մեկնելով՝ նաւակներից ոտ են զնում ցամաք, լճակի ափերում աւաղի պէս զեղուած բազմագունեղ մանր, դարերով ալիքների դարնուածքից լտփած, կլորիկ, տափարակ, ձուածկ, անհուն խճերից առնում են մի-մի թաշկինակ կամ պարկ լիքը ու տանում են իրանց գիւղը կամ քաղաքը:

Այս իսկ խճերը գտնուելով նոյնպէս և ջրի տակ լճի ոչ խոր եղբերում՝ անսահման ժամանակների բնթացքում ջրի կալմոդ ուժով խառնուելով աւաղի հետ և միաւորուելով կրալին ատոմներով՝ դարձել են խոշոր-խոշոր խաւտալէտ զանգուած— սալեր ու աչնպէս կարծր, որպիսին կարող է միաջն լաւաջ բերել բնութիւնը. ալը սալերն են իսկապէս մի տեսակ բնական մօզաիկա, որոնց փրծեցնելով ջրի լատակից՝ շերտ-շերտ գործ են ածում ուղիներ պողոտելու. սակայն եթէ զրանք չկուէին կարող էին շատ գեղեցիկ, ամուր, խոնաւութեան չըթոյնող խուցերի ու սենեակների լատակամած դառնալ:

Նրբներանդ գունաւոր քարերի կտորները ճաշակաւոր և կանոնաւոր ձևերով իրար փերիւրուելով՝ կազմելով որպէս մի

ամբողջ՝ կոչվում է մոզաիկա: Այս իմ նամակն էլ զանազան բառական հետաքրքրական հատընտիր տեղեկութիւններից յօրինելով, կազմեցի բանաւոր կամ գրական մոզաիկա, որ կրում է նամակիս խորագիրը:

Սեանք ապեկող ուխտաւորների գլխաւոր զուարճութիւններից մէկն էլ՝ է կղզու շուրջը պտտել նաւակով, որ տնում է կէս ժամ, եթէ արագ թիալարով. երբ նաւարկելով հասնում էք մինչև կղզու արեւելեան սեպացած ափի հանդէպ, նկատում էք ժառերի ձակատի վերայի խոր փորուածներ, իսկ փոքրիկ կիրճերում՝ խղճալի հիւղեր. դրանք վաղնջական միանձնների ճգնարաններն են...

Այս կղզու վրայ ամառը գտնվում են գորշ և սև վայրերի բաղերի խումբեր, որոնք շարունակ լողալով լճի երեսին, լանկարծ սլանում են կղզու կատարը. այդ բաղերից որսալու համար դալիս են Սեան Ծաղկոցաձորի ամառանոցը օգտփոխութեան դուրս եկած հարուստ երիտասարդները: Յիշեալ բաղերի միւր մուկ կարմիր, ուժեղ և անխորժ չէ:

Վերափոխման տօնի օրը հանդիպելով Սեանի մենաստանում, երբ սովորական կերպով ուխտաւորների մեծ բազմութիւն է լինում, ես նկատեցի հետեւեալ ինչպէս երևում է հին կրապաշտական սովորութիւնը կիներին մէջ. սրանք մտնելով տաճարը ոչ թէ աչքան խաչակնքում էին, որքան զոյգ ձեռներով մատների ծալքերը չրթունքներին կպցնելով համբոյներ էին զրկում դէպի սեղանը, խաչերը, պատկերները և այլն. այդ մի տարօրինակ տաղաւորութիւն էր անում մարդու վրայ, որ չէր տեսնել աղբալիսի մի բան:

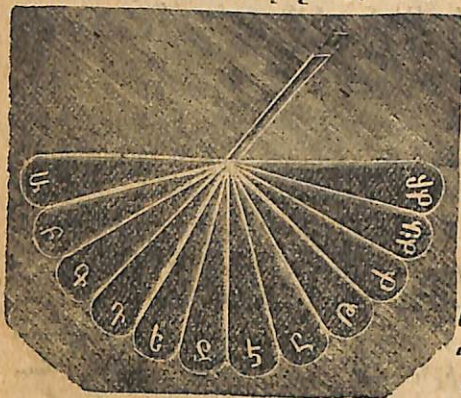
Ուխտաւոր կիներին այդ խուռներամ բազմութեան մէջ աչքի էին ընկնում այդ կողմերի գեղանի օրիորդների պարանոցի և կրծքի մանեկաձև զարդերը. կիները կախում են ոտի կամ արծաթի դրամների մի շարան, իսկ աղջիկներին վերապահում է չատկապէս խաչ կրելու սովորութիւնը. նկատելին այն է, որ օրիորդների կրծքին կախած խաչերը շատ չաճախ

զարմանք էին պատճառում իրենց անսովոր մեծութեամբ, որը հաւասարում էին մի վարդապետական չքագիր խաչի, որ կըրում են նրանք կրծքի վրայ:

Ի դէպ աւելորդ չը լինի լիչել այն հանգամանքը թէ ինչպէս են մեծացնում և պահպանում աղջիկներին այդ դաւառում—Գեղարքունիքում: Նախ այս պէտք է ասել, որ այդ երկրում աղջիկներին ծախում են համարեա թէ և ոչ թէ մարդու են տալիս աչքպէս, ինչպէս ընդունում է քրիստոնեայ աշխարհում. և բացարձակապէս աւելի գեղեցիկ աղջկալ համար, նրան ցանկացող փեսացուն աւելի է վճարում նրա հօրը (մինչև 300—400 ռ.). աղբալիսով աղջկալ կամ փեսացուի դիրքը, կարողութիւնը, նրանց համակրութիւնները և այլն երկրորդական նշանակութիւն ունին. ի հարկէ այդ պարագայն պատճառ է լինում չաճախ երիտասարդների դժբախտութեան և ընտանեկան փոթորիկների, որոնք մինչև իսկ վերջանում են սարսափելի ոճրագործութիւններով: Չընալելով հոգեւոր իշխանութեան չորհուրդներին, խրատներին և նզովքներին անգամ, այդ բարբարոսական սովորութիւնը բուռն կերպով պահպանում է իր գոլութիւնը ժողովրդի թանձր տղիտութեան խաւարի շնորհիւ: Գորովագութ մալը ի նկատի ունենալով որ իր աղջկալ բախտը կախում է նրա գեղեցկութեան գնահատումից, ամեն ջանք գործ է դնում նրա գեղը աւելցնելու և փալցնցնելու. ուստի կարելիին չափ աշխատում է նրան հաճապաղօրեալ մաքուր հագցնելու, թույլ չեն տալիս նրան տնային ծանր գործեր կատարելու, աղջիկները վաղելում են աչքի զարնող աղատութիւն, վարում են դրօսասէր և ուրախ կեանք, մալըր ամենապէս հոգացողութեամբ տան ամեն քաղցր և սնունդաւոր պաշարը անպատճառ ուտեցնում է աղջիկներին. սէր կարագ սպառողներն են այդ կողմերի հալ ընտանիքներում բացառապէս աղջիկները, որոնց պատմական «փափկասուն» ածական տալը՝ աղբալիսով բոլորովին իրաւացի է:

Սեանի ափերում կան շատ գիւղեր, բայց լճի վրայ նաւագնա-

ցութեամբ ամբողջապէս պարապում են Նորադուսցիք և մասամբ Ղչլարցիք: Նորադուս բառական մեծ հալարնակ, սակալն աղքատ գիւղ է. մէջը կանգնած է խիստ բարձրաչէն մի վիթխարի կոփոծոյ քարերից կառուցուած ութ հարիւր տարուալ եկեղեցի, որի կամարները թէպէտ փլուած են, բայց տախտակամածով կարկատուելով՝ ծառայում է ժողովրդին որպէս աղօթատեղի: Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ անխախտ մնում է մինչև հիմա մի արևի կամ արեգակնային ժամացույց. դա է մի քառորդ արշինաչափ երկաթէ ձողիկ ամրացրած մի սալ քարի վրայ ուղղահայեաց, մի կիսաշրջանի կետրոնում, որ բաժանուած է շառաւիղներով տասներկու մասի և ամեն մասում փորագրուած է Ա, Բ, մինչև Գ.Բ. = 1—12:

Նորադուսի եկեղեցու հարաւային պատի վրայ գտնուած արեգակնային ժամացույցի պատկերը:

Նորադուսում մի մասնաւոր տան գտնւում է մի քարաթեւ արծաթէ մեծ խաչ՝ խոշոր ակներով զարդարած, որ կոչւում է Ս. Նշան, Քրիստոսի խաչափայտից իր մէջ կրելուն համար, և մի մագաղաթեալ ձեռագիր արծաթապատ աւետարան. այդ սրբութիւններին ուխտի է գալիս շատ ժողովուրդ և բառական արդիւնք է բերում տանտէրին, որից չի կարողանում կորզել այդ

հնութիւնները հոգևոր իշխանութիւնը:

Այս գիւղից դէպի հարաւ մի վերտո հեռաւորութեամբ դաշտի մէջ կանգուն անարատ կենում է մի հին հիանալի, խիստ փոքրիկ, գողտրիկ, անսխն, սուր գմբեթաւոր եկեղեցի Ս. Գ. Լուսաւորչի անունով, որի ներսը պատերի վրայ կան շատ ար-

ձանագրութիւններ անտխեղծ և շատ պարզ ընթեռնի և պատմական տեսակէտից շատ հետաքրքրական: Լուսաւորչի երեք տօներին ժողովուրդը ուխտի է գալիս այստեղ:

Նաւակները պատրաստում են նոյն իսկ Նորադուսցիք և առաւելապէս Ղչլարցիք. այդ նաւակները ունին միայն մի կալմ, որից քամի եղած ժամանակ կախում են առաջատուր, որով առանց թիավարելու չուում է նաւակը: Նորադուսը գտնւում է լճի հարաւային ափում. նրա ղէմուղէմ, արևելեան ափում, գտնւում է Շորժա ուսու աւանը. Նորադուսի և Շորժալի մէջը եղած տարածութիւնն է լճի ամենանեղ տեղը՝ տասը վերստ, որը կտրում են նաւակները երեք ժամուալ ընթացքում: Գրեթէ ամենաչն օր կանոնաւորապէս Նորադուսից մի նաւակ է դուրս գալիս տեղափոխութեան համար առաւօտեան 7 ժամին դէպի Շորժա: Իսկ լճի զանազան կէտերից միմեքդների տեղափոխութեան համար Նորադուսցիք նաւադնացութիւնը սկսում են սեպտեմբերից մինչև մայիս: Լճի երկարութիւնով մի ծալրից մինչև միւսը (70 վերստ) ապրանքներ կրելու համար մի խալվարին առնում են երկու բուրլիս: Ամբողջ գաւառում Նորադուսցիք բաւոյն են, որպէս լճի վրայի նաւադնացութեան սիրահարներ. ջուրը, լինչպէս բաւոյն է, միշտ գլորաւիչ է եղել մարդկանց համար, չընալած այն բազմաթիւ դժբաղտ արկածներին, որ պատահում են նրա վրայ:

Գեղամալ լճի ափերում կան չորս ուսուաբնակ գիւղեր, որոնք իմիջի աչոյց ընդարձակ չափով պարապում են սագապահութեամբ. այդտեղ ճանապարհորդելիս ուղևորը նկատում է սագերի բազմաթիւ երամներ, որոնք չարան-չարան արածում են լճի եզրերում հսկողութեամբ մանուկների կամ ծերունիների. հաջ գիւղերից միայն Օրտակլուն սակաւ պահում է սագերի ջոկեր:

Այս կողմերում, մանաւանդ մօտակալ Մօբոփորի (Ղազախ) գաւառում, բարձր ժալուերի և բլուրների կատարների վրայ տեղ-տեղ կան կիսաւեր ամալի աշտարակներ, որոնց Մօբոփորի

գիւղացիները անուանում են դիտեւան. ալը բառի բացատրութիւնը, ինչպէս անում է ալժմ ժողովուրդը հարցասէրին մի և նոյն է դուրս գալիս, եթէ ասէինք ռադմական դիտանոց, որ ալդպիսով համանիշ է գիտեւան գեղեցիկ բառին, որ իր գոյութիւնը պահպանել է ժողովրդի բերանում:

Վ Ե Ր Զ

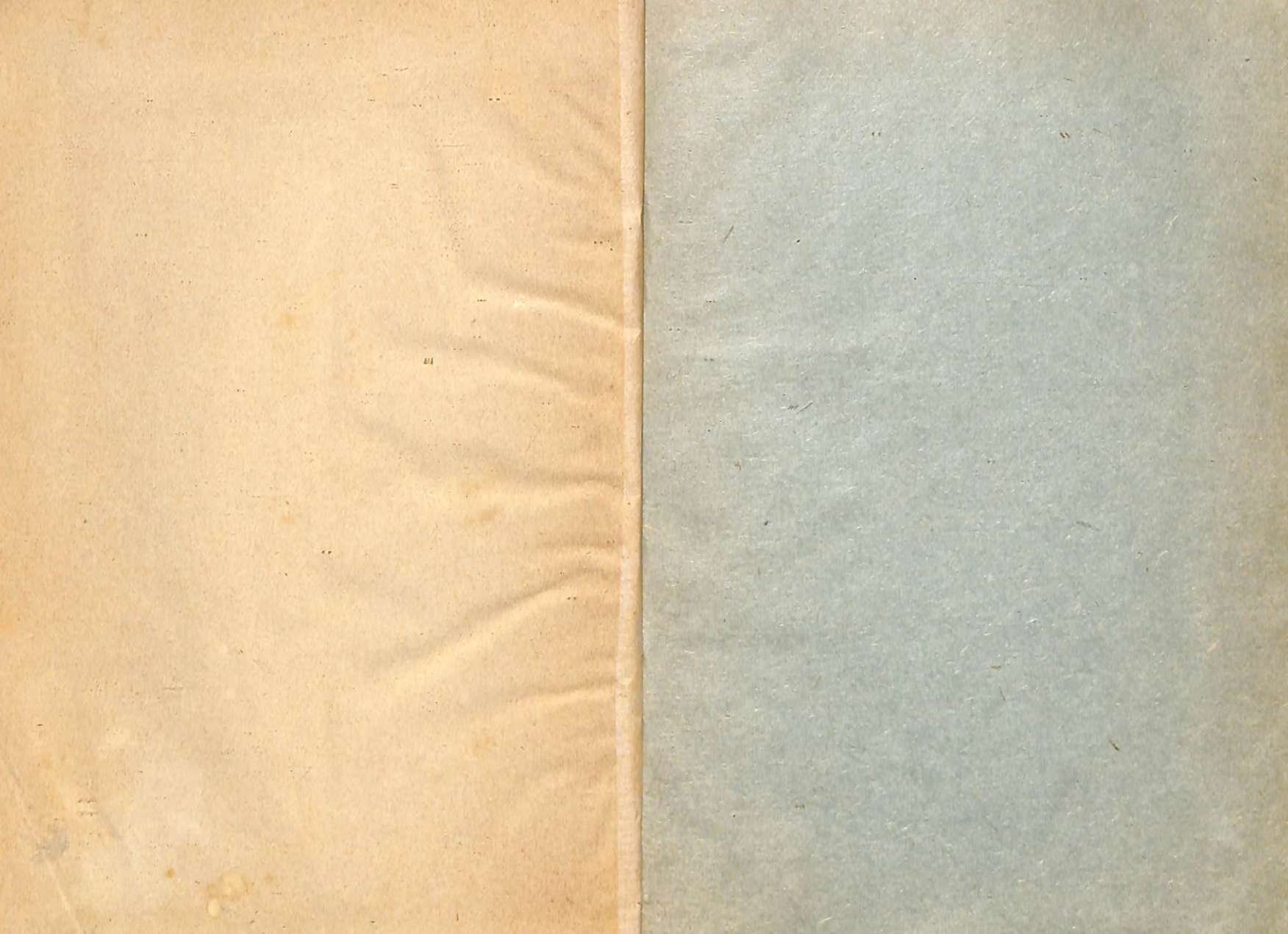
„ԱՂԲԻՐԻ“ ՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ ԾԱԽԻՈՒՄ ԵՆ

ՍԵՐ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՐԻԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բ. Կ.

«Աղբիւր» 1883, 1885, 1886 և 1888 թ. (սակաւաթիւ)	25	—
» 1884 և 1887 թ.	3	—
№ 1. Փառաշէն խրճիթի՝ սպիտակ տունը, պատկեր.	»	60
» 2. Հսկաղ մրջիւն (պատկերազարդ)	»	40
» 3. Ժան Բատիստ Լիւլիի մանկութիւնը	»	10
» 4. Ոսկի ձկնիկ	»	30
» 5. » » Ս սերիա	»	5
» 6. Մշակած և անմշակ ծառի կեանքը	»	30
» 7. Չարածձի Արամի արկածները (38 պատկերով).	»	50
» 8. Ֆրիտիֆ զիւլյազն (պատկերազարդ)	»	40
» 9. Ն. Տէր-Աւետիքեան. Քնար խօսնակ	»	50
» 10. Պօզնանի ուսուցչի օրագրից	»	20
» 11. Ալֆօնս Գօդէ. Երկու մանրավէպ	»	15
» 12. Անդերսէն. Սախակ և Խոզարած	»	20
» 13. Գիկէնս. Հարս և Սկիսուք	»	15
» 14. Կ. Մելիք-Շահնազարեանց. Վրլրցի-Կրնանոց պընը փէշակը (Վարարադի բառրատով, զինք 20 կ. սակաւաթիւ)	»	50
» 15. Վ. Ազատեանց. Արեգնազան	»	40
» 16. » » Տօրք Անդիզ և Հակմանուշ զեղեցիկ.	»	40
» 17. Ա. Եղեկեան. Հաշակ (ընտիր բանաստեղծ)	»	25
» 18. Տիգօ. Վալի աղաթներան պատկերներ «ձր- պատըս քօլաս կարի»	1	»
» 19. Ն. Տէր-Աւետիքեան. Տեղադրական նամականի.	»	30
» 20. Պատկերազարդ օրացոյց 1889 թ.	»	30
» 21. Փոքրազիր օրացոյց 1889 թ.	»	10

Գր. Մ. Լ. Тифлис. Редакция журнала „АГБИОРЪ“

7478

0003600

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003600

